॥ श्रीः ॥

श्रीमद्धर्मभूषणाचार्य्यविरचिता

न्यायदीपिका.

इयं च

" नांद्रणी " ग्राम-निवासिना कल्लापा भरमापा निटवे इत्यनेन स्वकीये " जैनेन्द्र--मुद्रणालये " संमुद्र्य प्रकाशिता.

शकाब्दाः] मूल्यं १२ आणकाः [१८२१

जैनन्यायदर्शनके ग्रन्थोंकी संक्षिप्तनामावली.

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
१ न्यायकुमुदचन्द्रोदय.	प्रभाचन्द्राचार्य.
२ न्यायविनिश्चयालङ्कार.	बृहदन्ताचार्य.
३ ,,	अनन्तवीर्य.
४ न्यायदीपिका.	भावसेनाचार्य.
५ न्यायकलिकासूत्र.	
६ न्यायमणिदीपिका.	अजितसेनाचार्य.
७ न्यायचूलिका.	अकलङ्कदेव.
८ लघुत्रयी.	,,
९ वृद्धत्रयी.	,,
१० प्रमेयकमलमार्त्तण्ड.	,,
११ प्रमेयरत्नमालाप्रकाशिका.	पंडिताचार्य.
१२ प्रमेयरत्नमाला– (परीक्षामुखटीका)	अजितसेनाचार्य.
१३ प्रमेयकमलमार्त्तण्डाटिप्पण.	श्लो० २०००
१४ प्रमेयकमलमार्त्तण्डटिप्पण.	,, ५०००
१५ प्रमेयकमलमार्त्तण्ड.	प्रभाचन्द्राचार्य.
१६ प्रमेयचन्द्रिका– (प. मु. टी.)	अनन्तवीर्य.
१७ प्रमेयरत्नमाला.	,,
१८ प्रमेयरत्नालङ्कार.	पण्डिताचार्य.
१९ प्रमेयरत्नकण्ठिका.	शांतिसेनाचार्य.
२० प्रमेयतत्वबोध.	श्रीनिवास.

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
२१ तर्कप्रकाश.	
२२ तर्कभाष्य.	
२३ तर्कपरीक्षाभाष्य.	चनैयाभट्ट.
२४ तर्कदीपिका	वादीभसिंह.
२५ तर्कामृत.	आशाधर.
२६ न्यायामृत.	,,
२७ परीक्षामुखलघुटीका.	प्रभाचन्द्राचार्य.
२८ लघुत्रयीन्याय.	अभयचन्द्र.
२९ न्यायदीपिका.	धर्मभूषणाचार्य.
३० प्रमाणविस्तार.	,,
३१ नयचक्र.	धर्मसागर.
३२ नवपदार्थ.	,,
३३ प्रमाणप्रमेयकलिका.	नरेन्द्रसेन.
३४ अर्थप्रकाश.	प्रभाचन्द्राचार्य.

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
३५ वादिकौशिकमार्त्तण्ड.	प्रभाचन्द्राचार्य.
३६ प्रमाणदीपक.	,,
३७ प्रमितिवाद.	देवसंघीयप्रभादेव.
३८ अव्याप्तिवाद.	,,
३९ न्यायवाद.	,,
४० युक्तिवाद.	,,
४१ तर्कवाद.	,,
४२ सिद्धान्तसारन्याय.	भावसेनाचार्य.
४३ विश्वतत्वप्रकाशिका.	,,
४४ स्याद्वादमञ्जरी.	मल्लिषेणाचार्य.
४५ पदार्थसार.	माघनन्दी
४६ परीक्षामुख.	माणिक्यनन्दी.
४७ रत्नाकरावतारिका.	रत्नप्रभाचार्य.
४८ तत्वविनिश्चय.	वर्धमानभट्टारक.

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
४९ वादमंजरी.	वादिराज.
५० प्रमाणनौका.	वादीभसिंह.
५१ अर्थानुशासन.	विजयकुंजरस्वामी.
५२ विद्यानन्दमहोदय.	विद्यानन्दिस्वामी.
५३ प्रमाणपरीक्षा.	,,
५४ प्रमाणनिर्णय.	,,
५५ आप्तमीमांसासंस्कृती.	,,
५६ तर्कपरीक्षा.	,,
५७ युक्त्यनुशासन.	,,
५८ प्रमाणमीमांसा.	,,
५९ श्लोकवार्त्तिकालङ्कार.	,,
६० अष्टसहस्री.	,,
६१ तत्त्वार्थालङ्कार.	,,
६२ पत्रपरीक्षा.	,,

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
६३ पञ्चप्रकरणन्याय.	विद्यानन्दिस्वामी.
६४ आप्तविवरण.	श्रीनिवास.
६५ जिनसत्तालङ्कार.	समन्तभद्राचार्य.
६६ युक्त्यनुशासन.	,,
६७ आप्तमीमांसा.	,,
६८ गन्धहस्तिमहाभाष्य.	,, श्लो. ८४०००

[६९ स्याद्वादरत्नाकर मूल. ७० अष्टशती. ७१ न्यायमणिरत्नदीपिका. ७२ प्रमेयरत्नमालान्यायदीपिका. ७३ तर्कभाषा. ७४ एकान्त खण्डन. ७२ तर्कभाषाविद्यानुशासन. ७६ तर्कादिसङ्ग्रह. ७७ तर्कपरिभाषा. ७८ देवागमस्तोत्रस्वरूप. ७९ अष्टसहस्रीटिप्पणपरमागम. ८० तर्कन्याय ८१ ज्ञानार्णवत्रिभङ्गी. ८२ त्रिभङ्गीव्याख्यान.] जयतु जिनशासनम् ॥ *

शुद्धाशुद्धपत्रिका.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धिः	शुद्धिः
१९	९,	तदेतद्धाल	तदेतद्धाल
३९	६	तर्कस्येव	तर्कस्यैव
४४	१	तावान्मुख्या	तावन्मुख्या
५८	३	पनरत्र	पुनरत्र
५८	४	नाम्स्येव	नास्त्येव
५९	१०	हृेतुः	हेतुः
७९	१	मनेवृकत्ति	मनेकवृत्ति

जैनन्यायदर्शनके ग्रन्थोंकी संक्षिप्तनामावली·

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
१ न्यायकुमुदचन्द्रोदय.	प्रभाचन्द्राचार्य.
२ न्यायविनिश्चयालङ्कार.	बृहदन्ताचार्य.
३ ,,	अनन्तवीर्य.
४ न्यायदीपिका.	भावसेनाचार्य.
५ न्यायकलिकासूत्र.	
६ न्यायमणिदीपिका.	अजितसेनाचार्य.
७ न्यायचूलिका.	अकलङ्कदेव.
८ लघुत्रयी.	,,
९ वृद्धत्रयी.	,,
१० प्रमेयकमलमार्त्तण्ड.	,,
११ प्रमेयरत्नमालाप्रकाशिका.	पंडिताचार्य.
१२ प्रमेयरत्नमाला— (परीक्षामुखटीका)	अजितसेनाचार्य.
१३ प्रमेयकमलमार्त्तण्डटिप्पण.	श्लो० २०००
१४ प्रमेयकमलमार्त्तण्डटिप्पण.	,, ५०००
१५ प्रमेयकमलमार्त्तण्ड.	प्रभाचन्द्राचार्य.
१६ प्रमेयचन्द्रिका— (प. मु. टी.)	अनन्तवीर्य.
१७ प्रमेयरत्नमाला.	,,
१८ प्रमेयरत्नालङ्कार.	पण्डिताचार्य.
१९ प्रमेयरत्नकण्ठिका.	शांतिसेनाचार्य.
२० प्रमेयतत्त्वबोध.	श्रीनिवास.

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
२१ तर्कप्रकाश.	
२२ तर्कभाष्य.	
२३ तर्कपरीक्षाभाष्य.	चन्द्रभट्ट.
२४ तर्कदीपिका	वादिभसिंह.
२५ तर्कामृत.	आशाधर.
२६ न्यायामृत.	,,
२७ परीक्षामुखलघुटीका.	प्रभाचन्द्राचार्य.
२८ लघुत्रयीन्याय.	अभयनन्दि.
२९ न्यायदीपिका.	धर्मभूषणाचार्य.
३० प्रमाणविस्तार.	,,
३१ नयचक्र.	धर्मसागर.
३२ नयपदार्थ.	,,
३३ प्रमाणप्रमेयकलिका.	नरेन्द्रसेन.
३४ अर्थप्रकाश.	प्रभाचन्द्राचार्य.

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
३५ वार्त्तिकौशिकमार्त्तण्ड.	प्रभाचन्द्राचार्य.
३६ प्रमाणदीपक.	,,
३७ धर्मिवाद.	देवमंगलप्रभादेव.
३८ व्याप्तिवाद.	,,
३९ न्यायवाद.	,,
४० युक्तिवाद.	,,
४१ तर्कवाद.	,,
४२ सिद्धान्तसारन्याय.	भावसेनाचार्य.
४३ विश्वतत्त्वप्रकाशिका.	,,
४४ स्याद्वादमञ्जरी.	मल्लिषेणाचार्य.
४५ पदार्थसार.	माघनन्दी.
४६ परीक्षामुख.	माणिक्यनन्दी.
४७ रत्नाकरावतारिका.	रत्नप्रभाचार्य.
४८ तत्त्वविनिश्चय.	वर्धमानभट्टारक.

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
४९ वादमंजरी.	वादिराज.
५० प्रमाणनौका.	वादीभसिंह.
५१ अर्थानुशासन.	विजयकुंजरस्वामी.
५२ विद्यानन्दमहोदय.	विद्यानन्दिस्वामी.
५३ प्रमाणपरीक्षा.	,,
५४ प्रमाणनिर्णय.	,,
५५ आप्तमीमांसासंस्कृती.	,,
५६ तर्कपरीक्षा.	,,
५७ युक्त्यनुशासन.	,,
५८ प्रमाणमीमांसा.	,,
५९ श्लोकवार्त्तिकालङ्कार.	,,
६० अष्टसहस्री.	,,
६१ तत्त्वार्थालङ्कार.	,,
६२ पत्रपरीक्षा.	,,

ग्रन्थ.	कर्त्ता.
६३ पञ्चप्रकरणन्याय.	विद्यानन्दिस्वामी.
६४ आप्तविवरण.	श्रीनिवास.
६५ जिनसत्तालङ्कार.	समन्तभद्राचार्य.
६६ युक्त्यनुशासन.	,,
६७ आप्तमीमांसा.	,,
६८ गन्धहस्तिमहाभाष्य.	,, श्लो. ८४०००

[६९ स्याद्वादरत्नाकर मूल. ७० अष्टशती. ७१ न्यायमणिरत्नदीपिका. ७२ प्रमेयरत्नमालान्यायदीपिका. ७३ तर्कभाषा. ७४ एकान्तखण्डन. ७२ तर्कभाषाविद्यानुशासन. ७६ तर्कादिसङ्ग्रह. ७७ तर्कपरिभाषा. ७८ देवागमस्तोत्रस्वरूप. ७९ अष्टसहस्रीटिप्पणपरमागम. ८० तर्कन्याय. ८१ ज्ञानार्णवत्रिभङ्गी. ८२ त्रिभङ्गीव्याख्यान.] जयतु जिनशासनम् ॥ ❋

शुद्धाशुद्धपत्रिका.

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धिः	शुद्धिः
१५	९	तदेतद्वाल	तदेतद्वाल
३५	६	तर्कस्येव	तर्कस्यैव
४४	१	तावान्मुख्या	तावन्मुख्या
५९	३	पनरत्र	पुनरत्र
५९	४	नाम्त्येव	नास्त्येव
५५	१०	हृतुः	हेतुः
७५	१	मनेवृकत्ति	मनेकवृत्ति

प्रस्तावना.

विदित हो कि, आधुनिक व प्राचीन समस्त मतावलम्बियोंका सिद्धान्त है कि, जीवोंका सर्वथा कल्याण मोक्षके होनेहीसे हो सक्ता है. इस कारण प्रायः समस्त मतावलम्बियोंने अपनी२ मत्यनुसार मोक्षके स्वरूप व मोक्षके मार्गकी भिन्न भिन्न प्रकारसे कल्पना की है. परन्तु **सर्वज्ञप्रणीत जैनमत** [**आर्हतमत**] में ऐसा नही है. जैनमतमें मोक्षका स्वरूप "**कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः**" माना गया है. जिसमेंकि कोईभी वादी प्रतिवादी किसी प्रकारकी वाधा नाहि दे सक्ता. और इसी प्रकार मोक्षका मार्ग (उपाय) भी सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान सम्यक्चारित्रकी एकता रूप कहा है. और सम्यग्दर्शनादिके विषयभूत जीवादि पदार्थ हैं और जीवादि पदार्थोंका यथार्थस्वरूपज्ञान प्रमाण और नयोंके जाने विना कठिनही नही—वलके अत्यन्त असम्भव है. इस कारण समस्त मोक्षाभिलाषियोंने प्रमाण और नयोंके स्वरूपको वतानेवाले न्यायके ग्रन्थोंका अभ्यास सवसे प्रथम करना योग्य है. परन्तु हमारे जिनमतके न्यायग्रन्थ गौतमादि न्यायग्रन्थोंके सदृश इतने सरल नही है कि जिनको

साधारण बुद्धिवाले भी पढ़ सकें. अर्थात् जिनमत सम्बन्धी न्यायके ग्रन्थ अन्यायी राजाओंके हाथसे बचे हुये अबभी सैंकडो ग्रन्थ देखनेमें आते हैं जिनके देखनेसे तथा इस न्यायदीपिका ग्रन्थके कर्त्ताकी प्रस्तावनासे ज्ञात होता है कि, वे सब ग्रन्थ विस्तृत और अत्यन्त गहन हैं. जिनके कुछ नाम इस ग्रन्थके अन्तमें लिखे गये हैं. जिनमें प्रवेश करनेका अधिकारी इस कालमें कोई विरलाही निकलैगा.

अनुमान होता है कि, ऐसे ही अभिप्रायसे श्रीमद्धर्मभूषणाचार्य महाराजने हमलोगों [जैनबालकों] पर दयादृष्टि करके यह न्यायदीपिका नामक अतिशय सुगमग्रन्थ सरल गद्यमय संस्कृत भाषामें रचना किया है. जिसके पढनेसे जिनमतके न्यायदर्शनका दिग्दर्शनमात्र हो सकता है अर्थात् जिनमतके न्यायदर्शनकी वर्णमालाका ज्ञान हो सकता है. यदि कोई विद्यार्थी इस ग्रन्थको परिश्रमके साथ पढकर कण्ठाग्र करलेगा तो वह परीक्षामुख प्रमेयरत्नमाला प्रमेयकमलमार्त्तण्डादि जिनमतके सामान्य न्यायग्रन्थोंमें प्रवेश करनेके लिये समर्थ होजायगा. परन्तु खेद है कि, जैनसमाजमें विद्यादेवीका अभाव होनेसे और समस्त जैनग्रन्थ हस्तलिखित होनेसे इस ग्रन्थकी प्राप्ति होना प्रायः दुर्लभ था. यदि कहींसे एक आध प्रति प्राप्तभी हुई तो वह इतनी अशुद्ध होती है कि जिससे विद्यार्थियोंको

विद्याध्ययनमें अनुत्साहित कर देती है. इसकारण हमने श्रीमान् श्रेष्ठिवर्य्य माणिकचन्द हीराचन्दजीकी सहायता और प्रेरणासे यह ग्रन्थ सर्वसाधारण विद्याभिलापियोंके हितार्थ मुद्रित किया है.

इस ग्रन्थमें दृष्टिदोपसे कदाचित् कहींपर अशुद्धि रहगई हों तो विद्वद्वर्ग शुद्ध करकें पढावें. और एक पत्रद्वारा हमको भी जनावें जो द्वितीय संस्करणमें शोधकर छापा जावें.

प्रांत—कोल्हापूर. नांदणी.
मार्गशीर्ष—शके १८२१

सबका शुभचिन्तक.
कलापा भरमापा निटवे.

उपोद्घात.

यह ग्रन्थ न्यायशास्त्रका स्वरूप देखनेमें सहायताको करनेवाली दीपिका है. इस लिये इसका नाम न्यायदीपिका है. इसके तीन प्रकाश हैं. प्रथमप्रकाशमें प्रमाणका सामान्यलक्षण कहा है. द्वितीयप्रकाशमें प्रमाणका विशेष स्वरूप दिखाया है और प्रत्यक्षप्रमाण प्रकाशित किया है. तृतीयप्रकाशमें परोक्षप्रमाण, परोक्षप्रमाणके भेद, नय और आगम इनका प्रकाश किया है. इस ग्रन्थका अध्ययन करनेसे जिनमतके न्यायदर्शनके अतीव दुर्बोध ऐसेही ग्रन्थ अल्पपरिश्रमसे सुखबोध हो जाते है. इस लिये प्रथम इसही ग्रन्थका अध्ययन करना उचित है.

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्तु सन्तः ॥

प्रकाशक.

कल्लापा भरमापा निटवे.

ॐ

नमः सिद्धेभ्यः

॥ अथ न्यायदीपिका प्रारभ्यते ॥

श्रीवर्द्धमानमर्हन्तं नत्वा बालप्रबुद्धये ॥
विरच्यते मितस्पष्टसन्दर्भन्यायदीपिका ॥ १ ॥

"प्रमाणनयैरधिगमः" इति महाशास्त्रतत्त्वार्थसूत्रम्। तत्खलु परमपुरुषार्थनिःश्रेयससाधनसम्यग्दर्शनादिविषयभूतजीवादितत्त्वाधिगमोपायनिरूपणपरम्। प्रमाणनयाभ्यां हि विवेचिता जीवादयः सम्यगधिगम्यन्ते। तद्व्यतिरेकेण जीवाद्यधिगमे प्रकारान्तरासम्भवात्। तत एव जीवा-

द्यधिगमोपायभूतौ प्रमाणनयावपि विवेक्तव्यौ। तद्विवेचनपराः प्राक्तन- ग्रन्थाः सन्त्येव। तथापि केचिद्विस्तृताः केचिद्गम्भीरा इति न तत्र बा- लानामधिकारः। ततस्तेषां सुखोपायेन प्रमाणनयात्मकन्यायस्वरूपप्रति- बोधकशास्त्राधिकारसम्पत्तये प्रकरणमिदमारभ्यते॥ इह हि प्रमाणनय- विवेचनमुद्देशलक्षणनिर्देशपरीक्षाद्वारेण क्रियते॥ अनुद्दिष्टस्य लक्षणनि- र्देशानुपपत्तेः। अनिर्दिष्टलक्षणस्य परीक्षितुमशक्यत्वात्। अपरीक्षितस्य विवेचनायोगात्। लोकशास्त्रयोरपि तथैव वस्तुविवेचनप्रसिद्धेः। तत्र विवेक्तव्यनाममात्रकथनमुद्देशः॥ व्यतिकीर्णवस्तुव्यावृत्तिहेतुर्लक्षणम्॥ तदाहुर्वार्त्तिककारपादाः "परस्परव्यतिकरे सति येनान्यत्वं लक्ष्यते तल्ल- क्षणम्" इति। द्विविधं लक्षणमात्मभूतमनात्मभूतं चेति। तत्र यद्वस्तुस्व- रूपानुप्रविष्टं तदात्मभूतम्। यथाऽग्नेरौष्ण्यम्। औष्ण्यं ह्यग्नेः स्वरूपम्। तदग्निमबादिभ्यो व्यावर्त्तयति। तद्विपरीतमनात्मभूतम्। यथा दण्डः पु-

रुषस्य । दण्डिनमानयेत्युक्ते हि दण्डः पुरुषाननुप्रविष्ट एव पुरुषं व्यावर्त्तयति । तद्भाष्यं " तत्रात्मभूतमग्नेरौष्ण्यमनात्मभूतं देवदत्तस्य दण्डः " इति । असाधारणधर्मवचनं लक्षणमिति केचित् । तदनुपपन्नम् । लक्ष्यधर्मिवचनस्य लक्षणधर्मवचनेन सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गात् । दण्डादेरतद्धर्मस्यापि लक्षणत्वाच्च । किञ्च अव्याप्ताभिधानस्य लक्षणाऽऽभासस्याऽपि तथात्वात्। तथा हि। त्रयो लक्षणाऽऽभासभेदाः। अव्याप्तमतिव्याप्तमसम्भवि चेति। तत्र लक्ष्यैकदेशवृत्त्यव्याप्तम्। यथा गोःशाबलेयत्वम्। लक्ष्यालक्ष्यवृत्त्यातिव्याप्तम् । यथा तस्यैव पशुत्वम् । बाधितलक्ष्यवृत्त्यसम्भवि । यथा नरस्य विषाणित्वम् । अत्र हि लक्ष्यैकदेशवार्त्तिनः पुनरव्याप्तस्यासाधारणधर्मत्वमास्ति । न तु लक्ष्यभूतगोमात्रव्यावर्त्तकत्वम् । तस्माद्यथोक्तमेव लक्षणम् । तस्य कथनं लक्षणनिर्देशः ॥ विरुद्धनानायुक्तिप्राबल्यदौर्बल्यावधारणाय प्रवर्त्तमानो विचारः परीक्षा ॥ सा खल्वेवं चेदेवं

स्यादेवं चेदेवं स्यादित्येवं प्रवर्त्तते ॥ प्रमाणनययोरप्युद्देशः सूत्र एव कृतः । लक्षणमिदानीं निर्देष्टव्यं परीक्षा च यथौचित्यं भविष्यति । उद्देशानुसारेण लक्षणकथनमिति न्यायात्प्रधानत्वेन प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य तावल्लक्षणमनुशिष्यते ॥ सम्यग्ज्ञानं प्रमाणम् ॥ अत्र प्रमाणं लक्ष्यम् । सम्यग्ज्ञानत्वं तस्य लक्षणम् । गोरिव सास्नादिमत्त्वम् । अग्नेरिवौष्ण्यम् । अत्र सम्यक्पदं संशयविपर्ययानध्यवसायनिरासाय क्रियते । अप्रमाणत्वादेतेषां ज्ञानानामिति । तथा हि । विरुद्धानेककोटिस्पर्शि ज्ञानं संशयः । यथाऽयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । स्थाणुपुरुषसाधारणोर्ध्वतादिदर्शनात्तद्विशेषस्य वक्रकोटरशिरःपाण्यादेः साधकप्रमाणस्याभावादनेककोट्यवलम्बित्वं ज्ञानस्य ॥ विपरीतैककोटिनिश्चयो विपर्ययः ॥ यथा शुक्तिकायामिदं रजतमिति ज्ञानम् । अत्रापि सादृश्यादिनिमित्तवशाच्छुक्तिविपरीते रजते निश्चयः ॥ किमित्यालोचनमात्रमनध्यवसायः । यथा पथि गच्छतस्तृण-

स्पर्शादि ज्ञानम् । इदं हि नानाकोट्यवलम्बनाभावान्न संशयः । विपरीतैककोटिनिश्चयाऽभावान्न विपर्ययः । इति पृथगेव । एतानि च स्वविषयप्रमितिजनकत्वाऽभावादप्रामाणानि ज्ञानानि भवन्ति । सम्यग्ज्ञानानि तु न भवन्तीति सम्यक्पदेन व्युदस्यन्ते । ज्ञानपदेन प्रमातुः प्रमितेश्च व्यावृत्तिः । अस्ति हि निर्दोषत्वेन तत्रापि सम्यक्त्वम् । न तु ज्ञानत्वम् ॥ ननु प्रमितिकर्त्तुः प्रमातुर्ज्ञातृत्वमेव न ज्ञानत्वमिति । यद्यपि ज्ञानपदेन प्रमातुर्व्यावृत्तिस्तथापि प्रमितिर्न व्यावर्त्तयितुं शक्या तस्या अपि सम्यग्ज्ञानत्वादिति चेद्भवेदेवम् । यदि भावसाधनमिह ज्ञानपदम् । करणसाधनं खल्वेतज्ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमिति । करणाधारे चानडिति करणेऽप्यनट्प्रत्ययानुशासनात् । भावसाधनं तु ज्ञानपदं प्रमितिमाह । अन्यद्धि भावसाधनात्करणसाधनं पदम् । एवमेव प्रमाणपदमपि प्रमीयतेऽनेनेति करणसाधनं कर्त्तव्यम् । अन्यथा सम्यग्ज्ञानपदेन सामानाधिकरण्याऽघ-

टनात् । तेन प्रमितिक्रियां प्रति यत्करणं तत्प्रमाणमिति सिद्धम् । तदुक्तं प्रमाणनिर्णये "इदमेव हि प्रमाणस्य प्रमाणत्वं यत्प्रमितिक्रियां प्रति साधकतम[2]त्वेन करणत्वम्" इति ॥ नन्वेवमप्यक्षलिङ्गादावतिव्यासिर्लक्षणस्य तत्रापि प्रमितिरूपं फलं प्रति करणत्वात् । दृश्यते हि चक्षुषा प्रमीयते धूमेन प्रमीयते शब्देन प्रमीयते इति व्यवहारः इति चेन्न । अक्षादेः प्रमितिं प्रत्यसाधकतमत्वात् । तथाहि । प्रमितिः प्रमाणस्य फलमिति न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । साचाज्ञाननिवृत्तिरूपा । तदुत्पत्तौ करणेन भवता सता तावदज्ञानविरोधिना भवितव्यम् । न चाक्षादिकमज्ञानविरोधि । अचेतनत्वात् । तस्मादज्ञानविरोधिनश्चेतनधर्मस्यैव

१ प्रमाणशब्देऽपि करणे अनड्विधानेन ।
२ यद्व्यापारादनन्तरमव्यवहितत्वेन क्रियानिष्पत्तिस्तत्साधकतमं तदेव करणम् ।

६

करणत्वमुचितम् । लोकेऽप्यन्धकारविघटनाय तद्विरोधी प्रकाश एवोपास्यते । न पुनर्घटादि । तदविरोधित्वात् । किञ्चास्वसंविदितत्वादक्षादेर्नार्थप्रमितौ साधकतमत्वं स्वावभासनाशक्तस्य परावभासकत्वायोगात् । ज्ञानं तु स्वपरावभासकं । प्रदीपादिवत्प्रतीतम् ॥ ततः स्थितं प्रमितावसाधकतमत्वादकरणमक्षादय इति । चक्षुषा प्रमीयते इत्यादिव्यवहारे पुनरुपचारः शरणम् । उपचारप्रवृत्तौ च सहकारित्वं निबन्धनम् । न हि सहकारित्वेन तत्साधकमिदमिति करणं नाम साधकविशेषस्यातिशयवतः करणत्वात् । तदुक्तं जैनेन्द्रे साधकतमं करणमिति । तस्मान्न लक्षणस्याक्षादावतिव्याप्तिः ॥ अथापि धारावाहिकबुद्धिष्वतिव्याप्तिस्तासां सम्यग्ज्ञानत्वात् । न च तासामार्हतमते प्रामाण्याभ्युपगम इति उच्यते । एकस्मिन्नेव घटे घटविषयाज्ञानविघटनार्थमाद्ये ज्ञाने प्रवृत्ते तेन घटप्रमितौ सिद्धायां पुनर्घटोऽयं घटोऽयमित्येवमुत्पन्नान्युत्तरोत्तरज्ञानानि खलु धारावाहिकज्ञानानि

नह्येषां प्रमितिं प्रति साधकतमत्वं प्रथमज्ञानेनैव प्रमितेः सिद्धत्वात्। कथं तत्र लक्षणमतिव्याप्नोति तेषां गृहीतग्राहित्वात्। ननु घटे दृष्टे पुनरन्यव्यासङ्गे पश्चाद्घट एव दृष्टे पश्चात्तमं ज्ञानमप्रमाणत्वं प्राप्नोति धारावाहिकवदिति चेन्न। दृष्टस्यापि मध्ये समारोपे सत्यदृष्टत्वात्। तदुक्तं दृष्टोऽपि समारोपात्तादृगिति। एतेन निर्विकल्पके सत्तालोचनरूपे दर्शनेऽप्यतिव्याप्तिः परिहृता। तस्याऽनुव्यवसायरूपत्वेन प्रमितिं प्रति करणत्वाभावात्। निराकारस्य दर्शनस्य ज्ञानत्वाऽभावाच्च। निराकारं दर्शनं साकारं ज्ञानमिति प्रवचनात्। तस्मात्प्रमाणस्य सम्यग्ज्ञानमिति लक्षणं नातिव्याप्तं नाप्यव्याप्तं लक्ष्ययोः प्रत्यक्षपरोक्षयोर्व्याप्यवृत्तेः। नाप्यसम्भवि लक्ष्यवृत्तेरबाधितत्वात्। किमिदं प्रमाणस्य प्रामाण्यं

१ विशेषानवगाहि सत्तालोचनमात्रं ज्ञानं तन्निर्विकल्पकम्।

न्याय,
पिका.
९

नाम प्रतिभासविषयाव्यभिचारित्वम् । तस्योत्पत्तिः कथम् । स्वत एवेति मीमांसकाः । प्रामाण्यस्य स्वत उत्पत्तिरिति । ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वमित्यर्थः । तदुक्तं " ज्ञानोत्पादकहेत्वनतिरिक्तजन्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वम् " इति । न ते मीमांसकाः[1] । ज्ञानसामान्यसामग्र्याः संशयादावपि ज्ञानविशेषे सत्त्वात् । वयं तु ब्रूमहे । ज्ञानसामान्यसामग्र्याः साम्येऽपि संशयादिरप्रमाणं सम्यग्ज्ञानं प्रमाणमिति विभागस्तावदनिबन्धनो न भवति । ततः संशयादौ यथा हेत्वन्तरमप्रामाण्ये दोषादिकमङ्गीक्रियते तथा प्रमाणेऽपि प्रामाण्यनिबन्धनमन्यदवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा प्रमाणाप्रमाणविभागाऽनुपपत्तेः । एवमप्यप्रामाण्यं परतः प्रामाण्यं तु स्वत इति न वक्तव्यम् । विपर्ययेऽपि समानत्वात् ।

---

१ न ते समीचीनविचारकर्त्तारः ।

शक्यं हि वक्तुमप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परत इति । तस्मादप्रामाण्यवत्प्रामाण्यमपि परत एवोत्पद्यते । न हि पटसामान्यसामग्री रक्तपटेहेतुस्तद्वन्न ज्ञानसामान्यसामग्री प्रमाणज्ञानहेतुः । भिन्नकार्ययोर्भिन्नकारणप्रभवत्वावश्यम्भावादिति । कथं तस्य ज्ञप्तिः । अभ्यस्ते विषये स्वतः अनभ्यस्ते तु परतः । कोयमभ्यस्तो विषयः को वाऽनभ्यस्त उच्यते । परिचितस्वग्रामतटाकजलादिरभ्यस्तः । तद्व्यतिरिक्तोऽनभ्यस्तः । किमिदं स्वत इति किं नाम परत इति ॥ ज्ञानज्ञापकादेव प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिः स्वत इति । ततोऽतिरिक्ताज्ज्ञप्तिः परत इति । तत्र तावदभ्यस्तविषये जलमिदमिति ज्ञाने जाते ज्ञानस्वरूपज्ञप्तिसमय एव तद्गतं प्रामाण्यमपि ज्ञायत एव । अन्यथोत्तरक्षण एव निश्शङ्कप्रवृत्तेरयोगात् । अस्ति हि जलज्ञानोत्तर क्षण एव निःशङ्का प्रवृत्तिः । अनभ्यस्ते तु विषये जलज्ञाने जाते जलज्ञानं मम जातमिति ज्ञानस्वरूपनिर्णयेऽपि

२०

प्रामाण्यनिर्णयोऽन्यत एव । अन्यथोत्तरकालं सन्देहानुपपत्तेः । अस्ति हि सन्देहो जलज्ञानं मम जातम् । तत्किं जलमुत मरीचिकेति । ततः कमलपरिमलशिशिरमन्दमरुत्प्रचारप्रभृतिभिरवधारयति । प्रमाणं प्राक्तनं जलज्ञानं कमलपरिमलाद्यन्यथाऽनुपपत्तेरिति । उत्पत्तिवत्प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिरपि परत एवेति यौगाः । तत्र प्रामाण्यस्योत्पत्तिः परत इति युक्तम् । ज्ञप्तिः पुनरभ्यस्तविषये स्वत एवेति स्थितत्वाज्ज्ञप्तिरपि परत एवेत्यवधारणानुपपत्तिः । ततो व्यवस्थितमेतत्प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव । ज्ञप्तौ तु कदाचित्स्वतः कदाचित्परत इति । तदुक्तं प्रमाणपरीक्षायां ज्ञप्तिं प्रति " प्रामाण्यादिष्टसंसिद्धिरन्यथातिप्रसङ्गतः ॥ प्रामाण्यं तु स्वतस्सिद्धमभ्यासात्परतोऽन्यथा ॥ १ ॥ " इति ॥ तदेवं सुव्यवस्थितेऽपि प्रमाणस्वरूपे दुरभिनिवेशवशङ्कतैः सौगतादिभिरपि कल्पितं प्रमाणलक्षणं सुलक्षणमिति येषां भ्रमस्ताननुगृण्हीमः । तथाहि " अविसंवादि

ज्ञानं प्रमाणम् " इति बौद्धाः। तदिदमविसंवादित्वमसम्भवित्वादलक्षणम्। बौद्धेन हि प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमेवानुमन्यते। तदुक्तं न्यायबिन्दौ " द्विविधं सम्यग्ज्ञानं प्रत्यक्षमनुमानं चेति "। तत्र न तावत्प्रत्यक्षस्याविसंवादित्वम्। तस्य निर्विकल्पकत्वेन स्वविषयानिश्चायकस्य समारोपविरोधित्वाभावात्। नाप्यनुमानस्य तन्मतानुसारेण तस्याप्यपरमार्थभूतसामान्यगोचरत्वादिति। अनधिगततथाभूतार्थनिश्चायकं प्रमाणमिति भाट्टाः। तदप्यन्यासम्। तैरेव प्रमाणत्वेनाभिमतेषु धारावाहिकज्ञानेष्वनधिगतार्थनिश्चायकत्वाभावात्। उत्तरोत्तरक्षणविशेषविशिष्टार्थावभासकत्वेन तेषामनधिगतार्थनिश्चायकत्वं नाशङ्कनीयम्। क्षणानामतिसूक्ष्माणामालक्षयितुमशक्यत्वात्। अनुभूतिः प्रमाणमिति प्राभाकराः। तदप्यसङ्गतम्। अनुभूतिशब्दस्य भावसाधनत्वे करणलक्षणप्रमाणाव्याप्तेः। करणसाधनत्वे तु भावलक्षणप्रमाणाव्याप्तेः।

करणभावयोरुभयोरपि तन्मते प्रामाण्याभ्युपगमात् । तदुक्तं शालिकानाथेन " यदा भावसाधनं तदा संविदेव प्रमाणम् । करणसाधनत्वे त्वात्मनः सन्निकर्षः " इति । " प्रमाकरणं प्रमाणम् " इति नैयायिकाः । तदपि प्रमादकृतं लक्षणम् । ईश्वराख्ये तदङ्गीकृत एव प्रमाणे अव्याप्तेः । अधिकरणं हि महेश्वरः प्रमायाः । न तु करणम् । नचायमनुक्तोपालम्भः । तन्मे प्रमाणं शिव इति यौगाग्रेसरेणोदयनेनोक्तत्वाच्च । तत्परिहाराय केचन बालिशाः साधनाश्रययोरन्यतरत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणमिति वर्णयन्ति । तथापि साधनाश्रयान्यतरपर्यालोचनायां साधनमाश्रयो वेति फलति । तथाच परस्पराव्याप्तिर्लक्षणस्य । अन्यान्यपि पराभिमतानि प्रमाणस्य सामान्यलक्षणानि अलक्षणत्वादुपेक्ष्यन्ते । तस्मात्स्वपरावभासनसमर्थं सविकल्पमगृहीतग्राहकं सम्यग्ज्ञानमेवाज्ञानमर्थे निवर्तयत्प्रमाणमित्यार्हतं मतम् ।

इति परमार्हताचार्यधर्मभूपणयतिविरचितायां न्यायदीपिकायां प्रमाणसामान्यलक्षणप्रकाशः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥ श्रीरस्तु :: शुभम् ॥

****

अथ द्वितीयः प्रकाशः ।

अथ प्रमाणविशेषस्वरूपप्रकाशनाय प्रस्तूयते । प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं परोक्षं चेति । तत्र विशदप्रतिभासं नाम प्रत्यक्षम् । इह प्रत्यक्षं लक्ष्यम् । विशदप्रतिभासत्वं लक्षणम् । यस्य प्रमाणभूतस्य ज्ञानस्य प्रतिभासो विशदः तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । किमिदं विशदप्रतिभासत्वं नाम उच्यते । ज्ञानावरणस्य क्षयाद्विशिष्टक्षयोपशमाद्वा शब्दानुमानाद्यसम्भवि यन्नैर्मल्यमनुभवसिद्धम् । दृश्यते खल्वग्निरस्तीत्याप्तवचनाद्धूमादिलि-

ङ्गाच्चोत्पन्नाज्ज्ञानादयमग्निरित्युत्पन्नस्यैन्द्रियकस्य ज्ञानस्य विशेषः । स एव नैर्मल्यं वैशद्यं स्पष्टत्वमित्यादिभिः शब्दैरभिधीयते । तदुक्तं भगवद्भिरकलङ्कदेवैर्न्यायविनिश्चये " प्रत्यक्षलक्षणं प्राहुः स्पष्टं साकारमञ्जसा " इति । विवृतं च स्याद्वादविद्यापतिना " निर्मलप्रतिभासत्वमेव स्पष्टत्वम् । स्वानुभवप्रसिद्धं चैतत्सर्वस्यापि परीक्षकस्येति नातीव निर्बाध्यते " इति । तस्मात्सुष्ठूक्तं विशदप्रतिभासात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति । " कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम् " इति ताथागताः । अत्र हि कल्पनापोढपदेन सविकल्पकस्य व्यावृत्तिः । अभ्रान्तमितिपदेन त्वाभासस्य । तथा च समीचीनं निर्विकल्पं प्रत्यक्षमित्युक्तम् । भवति तदेतद्बालचेष्टितम् । निर्विकल्पकस्य प्रामाण्यमेव दुर्लभं समारोपाविरोधित्वात् ।

१ " सर्वज्ञस्सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः " इत्युक्तस्तदनुयायिनः ।

कुतः प्रत्यक्षत्वं व्यवसायात्मकस्यैव प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । ननु निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षप्रमाणमर्थजत्वात् । तदेव हि परमार्थ सत् स्वलक्षणजन्यं न तु सविकल्पकम् । तस्यापरमार्थभूतसामान्यविषयत्वेनार्थजत्वाभावादिति चेन्न । अर्थस्यालोकवज्ज्ञानकारणत्वानुपपत्तेः । तद्यथा । अन्वयव्यतिरेकगम्यो हि कार्यकारणभावः । तत्रालोकस्तावन्न ज्ञानकारणम् । तदभावेऽपि नक्तञ्चराणां मार्जारादीनां ज्ञानोत्पत्तेः । तद्भावेऽपि घूकादीनां तदनुत्पत्तेः । तद्वदर्थोऽपि न ज्ञानकारणम् । तदभावेऽपि केशमशकादिज्ञानोत्पत्तेः । तथा च । कुतोऽर्थजत्वं ज्ञानस्य । तदुक्तं परीक्षामुखे " नार्थालोकौ कारणमिति " । प्रामाण्यस्य चार्थाव्यभिचार एव निबन्धनं न त्वर्थजन्यत्वम् । स्वसंवेदनस्य विषयाजन्यत्वेऽपि प्रामाण्याभ्युपगमात् । न हि किञ्चित्स्वस्मादेव जायते । नन्वतज्जन्यस्यान्यस्य कथं तत्प्रकाशकत्वमिति चेत् । घटाद्यजन्यस्यापि

प्रदीपस्य तत्प्रकाशकत्वं दृष्ट्वा सन्तोष्टव्यमायुष्मता। अथ कथमयं विषयं प्रति नियमः। यदुक्तं घटज्ञानस्य घट एव विषयो न पट इति। अर्थजत्वं हि विषयं प्रति नियमकारणम्। तज्जन्यत्वात्तद्विषयमेव चैतदिति। तत्तु भवता नाभ्युपगम्यते इति चेत्। योग्यतैव विषयं प्रति नियमकारणमिति ब्रूमः। का नाम योग्यतेति उच्यते। स्वावरणक्षयोपशमः। तदुक्तं "स्वावरणक्षयोपशमलक्षणयोग्यतया हि प्रतिनियतमर्थं व्यवस्थापयति" इति। एतेन तदाकारत्वात्तत्प्रकाशकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम्। अतदाकारस्यापि प्रदीपादेस्तत्प्रकाशकत्वदर्शनात्। ततस्तदाकारवत्तज्जन्यत्वमप्रयोजकम्। प्रामाण्ये सविकल्पकविषयभूतस्य सामान्यस्य परमार्थत्वमेव। अबाधितत्वात्। प्रत्युत सौगताभिमत एव स्वलक्षणे विवादः। तस्मान्न निर्विकल्पकरूपत्वं प्रत्यक्षस्य। सन्निकर्षस्य च यौगाभ्युपगतस्याचेतनत्वात्कुतः प्रमितिकरणत्वं कुतस्तरां प्रमाणत्वं कुतस्तमां प्रत्यक्ष-

त्वम् । किञ्च रूपप्रमितेरसन्निकृष्टमेव चक्षुर्जनकम् । अप्राप्यकारित्वात्त-
स्य ततः सन्निकर्षाभावेऽपि साक्षात्कारिप्रमोत्पत्तेर्न सन्निकर्षरूपतैव प्र-
त्यक्षस्य । न चाप्राप्यकारित्वं चक्षुषोऽप्रसिद्धम् । प्रत्यक्षतस्तथैव प्रतीतेः।
ननु प्रत्यक्षागम्यामपि चक्षुषो विषयप्राप्तिमनुमानेन साधयिष्यामः परमा-
णुवत् । यथा प्रत्यक्षासिद्धोऽपि परमाणुः कार्यान्यथानुपपत्त्यानुमानेन सा-
ध्यते तथा चक्षुः प्राप्तार्थप्रकाशकं बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगिन्द्रियवदित्यनु-
मानात्प्राप्तिसिद्धिः । प्राप्तिरेव हि सन्निकर्षः । ततो न सन्निकर्षस्याव्याप्ति-
रिति चेन्न । अस्यानुमानाभासत्वात् । तद्यथा चक्षुरित्यत्र कः पक्षो-
ऽभिप्रेतः । किं लौकिकं चक्षुरुतालौकिकम् । आद्ये हेतोः कालात्ययापदि-
ष्टत्वम् । गोलकाक्षस्य लौकिकचक्षुषो विषयप्राप्तेः प्रत्यक्षबाधितत्वात् ॥
द्वितीये त्वाश्रयासिद्धः । अलौकिकस्य चक्षुषोऽद्याप्यसिद्धेः । शाखासुधा-
दीधितिसमानकालग्रहणाद्यन्यथानुपपत्तेः । चक्षुरप्राप्यकारीति निश्चीय-

ते । तदेवं सन्निकर्षाभावेऽपि चक्षुषा रूपप्रतीतिर्जायते इति सन्निकर्षोऽव्यापकत्वात्प्रत्यक्षस्य स्वरूपं न भवतीति स्थितम् । अस्य च प्रमेयस्य प्रपञ्चः प्रमेयकमलमार्तण्डे सुलभः । सङ्ग्रहग्रन्थत्वात्तु नेह प्रतन्यते । एवञ्च न सौगताभिमतं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् । नापि यौगाभिमत इन्द्रियार्थसन्निकर्षः । किं तर्हि विशदप्रतिभासं ज्ञानमेव प्रत्यक्षं सिद्धम् ॥ तत्प्रत्यक्षं द्विविधं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं चेति । तत्र देशतो विशदं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षम् ॥ यज्ज्ञानं देशतो विशदमीषन्निर्मलं तत्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । तच्चतुर्विधमवग्रह ईहा अवायो धारणा चेति । तत्रेन्द्रियार्थसमवधानसमनन्तरसमुत्थसत्तालोचनानन्तरभावी सत्तावान्तरजातिविशिष्टवस्तुग्राही ज्ञानविशेषोऽवग्रहः । यथाऽयं पुरुष इति । नायं संशयः । विषयान्तरव्युदासेन स्वविषयनिश्चायकत्वात् । तद्विपरीतलक्षणो हि संशयः । यद्राजवार्त्तिकम् " अनेकार्थानिश्चितापर्युदासात्मकः सं-

शयः । तद्विपरीतोऽवग्रहः " इति । भाष्यं च 'संशयो हि निर्णयविरोधी न त्ववग्रहः ' इति । अवग्रहगृहीतार्थसमुद्भूतसंशयनिरासाय यत्न ईहा । यथा पुरुष इति निश्चितेऽर्थे किमयं दाक्षिणात्य उतौदीच्य इति संशये सति दाक्षिणात्येन भवितव्यमिति तन्निरासायेहाख्यं ज्ञानं जायत इति । भाषादिविशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यावगमनमवायः ॥ यथा दाक्षिणात्य एवायमिति । कालान्तराविस्मरणयोग्यतया तस्यैव ज्ञानं धारणा । यद्वशादुत्तरकालेऽपि स इत्येवं स्मरणं जायते । ननु पूर्वपूर्वज्ञानगृहीतार्थग्राहकत्वादेतेषां धारावाहिकवदप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न । विषयभेदेनागृहीतग्राहकत्वात् । तथा हि योऽवग्रहस्य विषयो नासावीहायाः । यः पुनरीहाया नायमवायस्य । यश्चावायस्य नैष धारणाया इति परिशुद्धप्रतिभानां सुलभमेवैतत् । तदेतदवग्रहादिचतुष्टयमपि यदेन्द्रियेण जन्यते तदेन्द्रियप्रत्यक्षमित्युच्यते । यदा पुनरनिन्द्रियेण तदाऽनिन्द्रियप्रत्यक्षं

गीयते ॥ इन्द्रियाणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च । अनिन्द्रियं तु मनः । तद्द्वयनिमित्तकमिदं लोकसंव्यवहारे प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धत्वात्सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमुच्यते ॥ तदुक्तम् " इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं देशतः सांव्यवहारिकम् " इति ॥ इदं चामुख्यप्रत्यक्षमुपचारासिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु परोक्षमेव मतिज्ञानत्वात् । कुतो नु खल्वेतन्मतिज्ञानं परोक्षमिति उच्यते । आद्ये परोक्षमिति सूत्रणात् । आद्ये मतिश्रुतज्ञाने परोक्षमिति हि सूत्रार्थः । उपचारमूलं पुनरत्र देशतो वैशद्यमिति कृतं विस्तरेण । सर्वतो विशदं पारमार्थिकं प्रत्यक्षम् । यज्ज्ञानं साकल्येन स्पष्टं तत्पारमार्थिकप्रत्यक्षम् । मुख्यप्रत्यक्षमिति यावत् । तद्द्विविधं विकलं सकलं च । तत्र कतिपयविषयं विकलम् । तदपि द्विविधमवधिज्ञानं मनःपर्ययज्ञानं चेति ॥ तत्रावधिज्ञानावरणक्षयोपशमाद्वीर्यान्तरायक्षयोपशमसहकृताज्जातं रूपिद्रव्यमात्रविषयमवधिज्ञानम् ॥ मनःपर्ययज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपश-

मसमुत्थं परमनोगतार्थविषयं मनःपर्ययज्ञानम् ॥ मतिज्ञानस्येवावधिमनःपर्यययोरवान्तरभेदास्तत्वार्थराजवार्त्तिकश्लोकवार्त्तिकभाष्याभ्यामवगन्तव्याः ॥ सर्वद्रव्यपर्यायविषयं सकलम् । तच्च घातिसङ्घातनिरवशेषघातनात्समुन्मीलितं केवलज्ञानमेव सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्येत्याज्ञापितत्वात् । तदेवमवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानत्रयं सर्वतो वैशद्यात्पारमार्थिकं प्रत्यक्षम् ॥ सर्वतो वैशद्यं चात्ममात्रसापेक्षत्वात् ॥ नन्वस्तु केवलस्य पारमार्थिकत्वमवधिमनःपर्यययोस्तु न युक्तं विकलत्वादिति चेन्न । साकल्यवैकल्ययोरत्र विषयौपाधिकत्वात् ॥ तथा हि । सर्वद्रव्यपर्यायविषयमिति केवलं सकलम् ॥ अवधिमनःपर्ययौ तु कतिपयविषयत्वाद्विकलौ । नैतावता तयोः पारमार्थिकत्वच्युतिः । केवलवत्तयोरपि वैशद्यं स्वविषये साकल्येन समस्तीति तावपि पारमार्थिकावेव । कश्चिदाह " अक्षं नाम चक्षुरादिकमिन्द्रियम् । तत्प्रतीत्य यदुत्पद्यते तदेव प्र-

त्यक्षमुचितं नान्यत्” इति तदसत्। आत्ममात्रसापेक्षाणामवधिमनःपर्ययकेवलानामिन्द्रियनिरपेक्षाणामपि प्रत्यक्षत्वाविरोधात् ॥ स्पष्टत्वमेव हि प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं नेन्द्रियजन्यत्वम्। अत एव हि मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानां ज्ञानत्वेन प्रतिपन्नानां मध्ये आद्ये परोक्षं प्रत्यक्षमन्यदित्याद्ययोर्मतिश्रुतयोः परोक्षत्वकथनम् ॥ अन्येषां त्ववधिमनःपर्ययकेवलानां प्रत्यक्षत्ववाचोयुक्तिः। कथं पुनरेतेषां प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वमिति चेत् रूढित इति ब्रूमः। अथवा अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा। तन्मात्रापेक्षोत्पत्तिकं प्रत्यक्षमिति किमनुपपन्नम्। तर्हि इन्द्रियजन्यमप्रत्यक्षं प्राप्तमिति चेत् हन्त विस्मरणशीलत्वं वत्सस्य। अवोचामः खल्वौपचारिकं प्रत्यक्षत्वमक्षजज्ञानस्य। ततस्तस्याप्रत्यक्षत्वं कामं प्राप्नोतु का नो हानिः ॥ एतेनाक्षेभ्यः परावृतं परोक्षमित्यपि प्रतिविहितम्। अवैशद्यस्यैव परोक्षलक्षणत्वात् ॥ स्यादेतत्। अतीन्द्रियं प्रत्यक्षमस्ती-

त्यतिसाहसमसम्भावितत्वात् ॥ यद्यसम्भावितमपि कल्पेत गगनकुसुमादिकमपि कल्प्यं स्यात् ॥ न स्याद्गगनकुसुमादिरप्रसिद्धत्वात्। अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य तु प्रमाणासिद्धत्वात्। तथा हि। केवलज्ञानं तावत्किञ्चिज्ज्ञानां कपिलसुगतादीनामसम्भवदप्यर्हतः सम्भवत्येव। सर्वज्ञो हि स भगवान् ॥ ननु सर्वज्ञत्वमेवाप्रसिद्धं किमुच्यते सर्वज्ञोऽर्हन्निति क्वचिदप्यप्रसिद्धस्य विषयविशेषे व्यवस्थापयितुमशक्तेरिति चेन्न। सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः कस्यचित्प्रत्यक्षा अनुमेयत्वादग्न्यादिवदित्यनुमानात्सर्वज्ञत्वासिद्धेः। तदुक्तं स्वामिभिर्महाभाष्यस्यादावाप्तमीमांसाप्रस्तावे ॥ “ सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ॥ अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ १ ॥ ” सूक्ष्माः स्वभावविप्रकृष्टाः परमाण्वादयः। अन्तरिताः कालविप्रकृष्टा रामादयः। दूरार्था देशविप्रकृष्टा मेर्वादयः। एते स्वभावकालदेशविप्रकृष्टाः पदार्था धर्मित्वेन विवक्षितास्तेषां कस्य-

च्चित्प्रत्यक्षत्वं साध्यम् । इह प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वम् । विषयिधर्मस्य विषयेऽप्युपचारोपपत्तेः । अनुमेयत्वादिति हेतुः । अग्न्यादिर्दृष्टान्तः । अग्न्यादावनुमेयत्वं कस्यचित्प्रत्यक्षत्वेन सहोपलब्धं परमाण्वादावपि कस्यचित्प्रत्यक्षत्वं साधयत्येव ॥ नचाण्वादावनुमेयत्वमप्रसिद्धम् । सर्वेषामप्यनुमेयमात्रे विवादाभावात् । अस्त्वेवं सूक्ष्मादीनां प्रत्यक्षत्वसिद्धिद्वारेण कस्यचिदशेषविषयं प्रत्यक्षज्ञानम् । तत्पुनरतीन्द्रियमिति कथम् ॥ इत्थम् । यदि तज्ज्ञानमैन्द्रियकं स्यादशेषविषयं न स्यात् । इन्द्रियाणां स्वयोग्यविषय एव ज्ञानजनकत्वशक्तेः सूक्ष्मादीनां च तदयोग्यत्वादिति । तस्मात्सिद्धं तदशेषविषयं ज्ञानमतीन्द्रियमेवेति । अस्मिंश्चार्थे सर्वेषां सर्वज्ञवादिनां न विवादः । यद्वाह्या अप्याहुः " अदृष्टादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् " इति । नन्वस्त्वेवमशेषविषयसाक्षात्कारित्वलक्षणमतीन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानं तच्चार्हत इति कथम् । कस्यचिदिति सर्वनाम्नः सामा-

न्यज्ञापकादिति चेत् । सत्यम् । प्रकृतानुमानात्सामान्यतः सर्वज्ञत्वसिद्धिः । अर्हत एतदिति पुनरनुमानान्तरात् । तथा हि । अर्हन् सर्वज्ञो भवितुमर्हति निर्दोषत्वात् यस्तु न सर्वज्ञो नासौ निर्दोषः यथा रथ्यापुरुष इति केवलव्यतिरेकिलिङ्गकमनुमानम् ॥ आवरणरागादयो दोषाः । तेभ्यो निष्क्रान्तत्वं हि निर्दोषत्वम् । तत्खलु सर्वज्ञमन्तरेण नोपपद्यते । किञ्चिज्ज्ञस्यावरणादिदोषरहितत्वविरोधात् । ततो निर्दोषत्वमर्हति विद्यमानं सार्वज्ञ्यं साधयत्येव । निर्दोषत्वं पुनरर्हत्परमेष्ठिनि युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वात्सिध्यति । युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्त्वं च तदभिमतस्य मुक्तिसंसारतत्कारणत्वस्यानेकधर्मात्मकचेतनाचेतनात्मकतत्वस्य प्रमाणावाधितत्वात्सुव्यवस्थितमेव । एवमपि सर्वज्ञत्वमर्हत एवेति कथं कपिलादीनामपि सम्भाव्यमानत्वादिति चेत् उच्यते । कपिलादयो न सर्वज्ञाः सदोषत्वात् । सदोषत्वं तु तेषां न्यायागमविरुद्धभाषित्वात् ।

तच्च तदभिमतमुक्त्यादितत्वस्य सर्वथैकान्तस्य च प्रमाणवाधितत्वात् ॥ तदुक्तं स्वामिभिरेव " सत्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् ॥ अविरोधो यदिष्टं ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥ १ ॥ त्वन्मतामृतवाह्यानां सर्वथैकान्तवादिनाम् ॥ आप्ताभिमानदग्धानां स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥ २ ॥ " इति कारिकाद्वयेनैतयोरेव परात्माभिमततत्त्ववाधावाधयोः समर्थनं प्रस्तुत्य भावैकान्ते इत्युपक्रम्य स्यात्कारसत्यलाञ्छन इत्यन्त आप्तमीमांसासन्दर्भे इति कृतं विस्तरेण । तदेवमतीन्द्रियं केवलज्ञानमर्हत एवेति सिद्धम् ॥ तद्वचनप्रामाण्याच्चावधिमनःपर्ययोरतीन्द्रिययोः सिद्धिरित्यतीन्द्रियप्रत्यक्षमनवद्यम् ॥ ततः स्थितं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं चेति द्विविधं प्रत्यक्षमिति ॥

इतिश्रीपरमार्हताचार्यधर्मभूषणयतिविरचितायां न्यायदीपिकायां प्रत्यक्षप्रकाशो द्वितीयस्समाप्तः ॥ २ ॥ * * * शुभम् ।

अथ तृतीयः प्रकाशः ।

अथ परोक्षप्रमाणनिरूपणं प्रक्रस्यते। अविशदप्रतिभासं परोक्षम्। अत्र परोक्षं लक्ष्यम्। अविशदप्रतिभासत्वं लक्षणम्। यस्य ज्ञानस्य प्रतिभासो विशदो न भवति तत्परोक्षप्रमाणमित्यर्थः॥ वैशद्यमुक्तलक्षणम्। ततोऽन्यदवैशद्यमस्पष्टत्वम्। तदप्यनुभवसिद्धमेव॥ सामान्यमात्रविषयत्वं परोक्षप्रमाणलक्षणमिति केचित्। तन्न। प्रत्यक्षस्येव परोक्षस्यापि सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वेन तस्य लक्षणस्यासम्भवित्वात्। तथा हि। घटादिविषयेषु प्रवर्त्तमानं प्रत्यक्षप्रमाणं तद्गतं सामान्याकारं घटत्वादिकं व्यावृत्ताकारं च व्यक्तिरूपं युगपदेव प्रकाशयदुपलब्धं तथा परोक्षमपि इति न सामान्यमात्रविषयत्वं परोक्षलक्षणम्। अपि त्ववैशद्यमेव। सामान्यविशेषयोरेकतराविषयत्वे तु प्रमाणत्व-

स्यैवानुपपत्तिः । सर्वप्रमाणानां सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वाभ्यनुज्ञानात् । तदुक्तं " सामान्यविशेषात्मातदर्थौ विषय " इति । तस्मात्सुष्टूक्तम् । अविशदावभासनं परोक्षमिति । तत्पञ्चविधं स्मृतिः प्रत्यभिज्ञानं तर्कोऽनुमानमागमश्चेति । पञ्चविधस्याप्यस्य परोक्षस्य प्रत्ययान्तरसापेक्षत्वेनैवोत्पत्तिः । तद्यथा । स्मरणस्य प्राक्तनानुभवापेक्षा । प्रत्यभिज्ञानस्य स्मरणानुभवापेक्षा । तर्कस्यानुभवस्मरणप्रत्यभिज्ञानापेक्षा अनुमानस्य च लिङ्गदर्शनाद्यपेक्षा । आगमस्य शब्दश्रवणसङ्केतग्रहणाद्यपेक्षा । प्रत्यक्षं तु न तथा स्वातन्त्र्येणैवोत्पत्तेः । स्मरणादीनां प्रत्ययान्तरापेक्षा तु तत्र तत्र निवेदयिष्यते । तत्र च का नाम स्मृतिः । तदित्याकारा प्रागनुभूतवस्तुविषया स्मृतिः । यथा स देवदत्त इति । अत्र हि प्रागनुभूत एव देवदत्तस्तत्तया प्रतीयते । तस्मादेषा प्रतीतिस्तत्तोल्लेखिन्यनुभूतविषया च । अननुभूते विषये तदनुत्पत्तेः । तन्मूलं चानुभवो

धारणारूप एव । अवग्रहाद्यनुभूतेऽपि धारणाया अभावे स्मृतिजननायोगात् । धारणा हि तथात्मानं संस्करोति । यथासावात्मा कालान्तरेऽपि तस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पादयति । तदेतद्धारणाविषये समुत्पन्नं तत्तोल्लेखिज्ञानं स्मृतिरिति सिद्धम् । नन्वेवं धारणागृहीत एव स्मरणस्योत्पत्तौ गृहीतग्राहित्वादप्रामाण्यं प्रसज्यत इति चेन्न । विषयविशेषसद्भावादीहादिवत् । यथा ह्यवग्रहादिगृहीतविषयाणामीहादीनां विषयविशेषसद्भावात्स्वविषयसमारोपव्यवच्छेदकत्वेन प्रामाण्यं तथा स्मरणस्यापि धारणागृहीतविषयप्रवृत्तावपि प्रामाण्यमेव । धारणाया हीदन्तावच्छिन्नो विषयः । स्मरणस्य तु तत्तावच्छिन्नः । तथा च । स्मरणं स्वविषयास्मरणादिसमारोपव्यवच्छेदकत्वात्प्रमाणमेव । तदुक्तं प्रमेयकमलमार्त्तण्डे " विस्मरणसंशयविपर्यासलक्षणः समारोपोऽस्ति तन्निराकरणाच्चास्याः स्मृतेः प्रामाण्यम् " इति । यदि चानुभूते प्रवृत्तमित्येतावता स्मरणम-

३०

प्रमाणं स्यात्तर्हि अनुमितेऽग्नौ पश्चात्प्रवृत्तं प्रत्यक्षमप्यप्रमाणं स्यात् । अविसंवादित्वाच्च प्रमाणं स्मृतिः प्रत्यक्षादिवत् । न हि स्मृत्वा निक्षेपादिषु प्रवर्त्तमानस्य विषयविसंवादोऽस्ति । यत्र त्वस्ति विसंवादस्तत्र स्मरणस्याभासत्वं प्रत्यक्षाभासवत् । तदेवं स्मरणाख्यं पृथक् प्रमाणमस्तीति सिद्धम् ॥ अनुभवस्मृतिहेतुकं सङ्कलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् । इदन्तोल्लेखि ज्ञानमनुभवः । तत्तोल्लेखि ज्ञानं स्मरणम् । तदुभयसमुत्थं पूर्वोत्तरैक्यसादृश्यवैलक्षण्यादिविषयं यत्सङ्कलनरूपं ज्ञानं जायते तत्प्रत्यभिज्ञानमिति ज्ञातव्यम् । यथा स एवायं जिनदत्तः । गोसदृशो गवयः । गोविलक्षणो महिष इत्यादि ॥ अत्र हि पूर्वस्मिन्नुदाहरणे जिनदत्तस्य पूर्वोत्तरदशाद्वयव्यापकमेकत्वं प्रत्यभिज्ञानस्य विषयः । तदिदमेकत्वप्रत्यभिज्ञानम् ॥ द्वितीये तु पूर्वानुभूतगोप्रतियोगिकं गवयनिष्ठं सादृश्यम् ॥ तदिदं सादृश्यप्रत्यभिज्ञानम् ॥ तृतीये तु पुनः प्रा-

गनुभूतगोप्रातियोगिकं महिषनिष्ठं वैसादृश्यम् । तदिदं वैसादृश्यप्रत्यभिज्ञानम् ॥ एवमन्येऽपि प्रत्यभिज्ञानभेदा यथाप्रतीति स्वयमुत्प्रेक्ष्याः । अत्र सर्वत्रापि अनुभवस्मृतिसापेक्षत्वात्तद्धेतुकत्वम् ॥ केचिदाहुः " अनुभवस्मृतिव्यतिरिक्तं प्रत्यभिज्ञानं नास्ति " इति । तदसत् । अनुभवस्य वर्त्तमानकालवर्त्तिविवर्त्तमात्रप्रकाशकत्वम् । स्मृतेश्चातीतविवर्त्तद्योतकत्वमिति तावद्वस्तुगतिः । कथं नाम तयोरतीतवर्त्तमानकालसङ्कलितैक्यसादृश्यादिविषयावगाहित्वम् । तस्मादस्ति स्मृत्यनुभवातिरिक्तं तदनन्तरभाविसङ्कलनज्ञानम् । तदेव प्रत्यभिज्ञानम् । अपरे त्वेकत्वप्रत्याभिज्ञानमभ्युपगम्यापि तस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावंकल्पयन्ति तद्यथा । यदिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि तत्प्रत्यक्षमिति तावत्प्रसिद्धम् । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि चेदं प्रत्यभिज्ञानम् । तस्मात्प्रत्यक्षमिति तन्न । इन्द्रियाणां वर्त्तमानदशापरामर्शिमात्रोपक्षीणत्वेन वर्तमानातीतदशाव्यापकैक्यावगाहित्वाघटनात् । नह्य-

बौद्धास्तु प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्पो व्याप्तिं गृण्हातीति मन्यन्ते । त एवं प्रष्टव्याः । स हि विकल्पः किमप्रमाणमुत प्रमाणमिति । यद्यप्रमाणं कथं नाम तद्गृहीतायां व्याप्तौ समाश्वासः । अथ प्रमाणं किं प्रत्यक्षमथवानुमानम् । न तावत्प्रत्यक्षमस्पष्टप्रतिभासत्वात् । नाप्यनुमानं लिङ्गदर्शनाद्यनपेक्षत्वात् । ताभ्यामन्यदेव किञ्चित्प्रमाणमिति चेदागतस्तर्हि तर्कः । तदेवं तर्काख्यं प्रमाणं निर्णीतम् ॥ इदानीमनुमानमनुवर्ण्यते । साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानम् । इहानुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः । साधनात्साध्यविज्ञानमिति लक्षणकथनम् । साधनाद्धूमादेर्लिङ्गात्साध्येऽग्न्यादौ लिङ्गिनि यद्विज्ञानं जायते तदनुमानम् । तस्यैवाग्न्याद्यव्युत्पत्तिविच्छित्तिकरणत्वात् । न पुनः साधनज्ञानमनुमानम् । तस्य साधनाव्युत्पत्तिविच्छेदमात्रोपक्षीणत्वेन साध्याज्ञाननिवर्त्तकत्वायोगात् । ततो यदुक्तं नैयायिकैः " लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् " इति अनुमानलक्षणं तद-

विनीतविलसितामिति निवेदितं भवति । वयं त्वनुमानप्रमाणस्वरूपलाभे व्याप्तिस्मरणसहकृतो लिङ्गपरामर्शः करणमिति मन्यामहे । स्मृत्यादिस्वरूपलाभे अनुभवादिवत् । तथा हि। धारणाख्योऽनुभवः स्मृतौ हेतुः । तादात्विकानुभवस्मृती प्रत्यभिज्ञाने । स्मृतिप्रत्यभिज्ञानानुभवाः साध्यसाधनविषयास्तर्के । तद्वल्लिङ्गज्ञानं व्याप्तिस्मरणादिसहकृतमनुमानोत्पत्तौ निबन्धनमित्येतत्सुसङ्गतमेव । ननु भवतां मते साधनमेवानुमाने हेतुर्न तु साधनज्ञानम् । साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमिति वचनादिति चेन्न । साधनादित्यत्र निश्चयपथप्राप्ताद्धूमादेरिति विवक्षणात् । अनिश्चयपथप्राप्तस्य धूमादेः साधनत्वस्यैवाघटनात् । तथा चोक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्त्तिके " साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानं विदुर्बुधाः । साधनाज्ज्ञायमानाद्धूमादेः साध्येऽग्न्यादौ लिङ्गिनि यद्विज्ञानं तदनुमानम् ॥ " इति । अज्ञायमानस्य तस्य साध्यज्ञानजनकत्वे हि सुप्तादीनामगृहीतधूमादी-

नामप्यग्न्यादिज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । तस्माज्ज्ञायमानलिङ्गकारणकस्य साध्यज्ञानस्यैव साध्याव्युत्पत्तिनिराकारकत्वेनानुमानत्वम् । न तु लिङ्गपरामर्शादेरिति वुधाः प्रामाणिका विदुरिति वार्त्तिकार्थः । किं तत्साधनं यध्देतुकं साध्यज्ञानमनुमानमिति चेदुच्यते । निश्चितसाध्यान्यथानुपपत्तिकं साधनम् । यस्य साध्याभावासम्भवनियमरूपाव्याप्त्यविनाभावाद्यपरपर्याया साध्यान्यथानुपपत्तिस्तर्काख्येन प्रमाणेन निर्णीता तत्साधनमित्यर्थः ॥ तदुक्तं कुमारनन्दिभट्टारकैः " अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमभ्यत " इति । किं तत्साध्यं यदविनाभावः साधनलक्षणमुच्यते । शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं साध्यम् । यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणाबाधितत्वेन साधयितुं शक्यं वाद्यभिमतत्वेनाभिप्रेतं सन्देहाद्याक्रान्तत्वेनाप्रसिद्धं तदेव साध्यम् ॥ अशक्यस्य साध्यत्वे वन्ह्यनुष्णत्वादेरपि साध्यत्वप्रसङ्गात् । अनभिप्रेतस्य साध्यत्वे त्वतिप्रसङ्गात् । प्रसिद्धस्य साध्यत्वे पुनरनुमानवैयर्थ्यात् ।

तदुक्तं न्यायविनिश्चये "साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं ततोऽपरम्। साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ॥ १ ॥" इति ॥ अयमर्थः। यच्छक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं तत्साध्यम्। ततोऽपरं साध्याभासम्। किं तद्विरुद्धादि। विरुद्धं प्रत्यक्षादिबाधितम्। आदिशब्दादनभिप्रेतं प्रसिद्धं चेति। कुत एतत्। साधनाविषयत्वतः साधनेन गोचरीकर्तुमशक्यत्वादित्यकलङ्कदेवानामभिप्रायलेशः। तदभिप्रायसाकल्यं तु स्याद्वादविद्यापतिर्विवेद। साधनसाध्यद्वयमधिकृत्य श्लोकवार्त्तिकं च। अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं तत्र साधनम्। साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धमुदाहृतम् ॥ १ ॥ तदेवमविनाभावनिश्चयैकलक्षणात्साधनाच्छक्याभिप्रेताप्रसिद्धरूपस्य साध्यस्य ज्ञानमनुमानमिति सिद्धम् ॥ तदनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च। तत्र स्वयमेव निश्चितात्साधनात्साध्यज्ञानं स्वार्थानुमानम्। परोपदेशमनपेक्ष्य स्वयमेव निश्चितात्प्राक्तर्कानुभूतव्याप्तिस्मरण-

सहकृताद्धूमादेः साधनादुत्पन्नं पर्वतादौ धर्मिण्यग्न्यादेः साध्यस्य ज्ञानं स्वार्थानुमानमित्यर्थः ॥ यथा पर्वतोऽयमग्निवान्धूमवत्त्वादिति । अयं हि स्वार्थानुमानस्य ज्ञानरूपस्यापि शब्देनोल्लेखो यथायं घट इति शब्देन प्रत्यक्षस्य पर्वतोऽयमग्निमान्धूमवत्त्वादित्यनेन प्रकारेण प्रमाता जानातीति स्वार्थानुमानस्थितिरवगन्तव्या । अस्य च स्वार्थानुमानस्य त्रीण्यङ्गानि धर्मी साध्यं साधनं च । तत्र साधनं गमकत्वेनाङ्गम् । साध्यं तु गम्यत्वेन । धर्मी पुनः साध्यधर्माधारत्वेन । आधारविशेषनिष्ठतया हि साध्यसिद्धिरनुमानप्रयोजनम् । धर्ममात्रस्य तु व्याप्तिनिश्चयकाल एव सिद्धत्वात् । यत्र यत्र धूमवत्त्वं तत्र तत्राग्निमत्त्वमिति । पक्षो हेतुरित्यङ्गद्वयं स्वार्थानुमानस्य । साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः पक्षत्वात् । तथा च स्वार्थानुमानस्य धर्मिसाध्यसाधनभेदात्त्रीण्यङ्गानि पक्षसाधनभेदादङ्गद्वयं चेति सिद्धम् । विवक्षाया वैचित्र्यात् । पूर्वत्र हि धर्मिधर्मभेदविवक्षा ।

उत्तरत्र तु तत्समुदायविवक्षा। स एव धर्मित्वेनाभिमतः प्रसिद्ध एव। तदुक्तमभियुक्तैः "प्रसिद्धो धर्मी" इति। प्रसिद्धत्वं च धर्मिणः क्वचित्प्रमाणात्क्वचिद्विकल्पात्क्वचित्प्रमाणविकल्पाभ्याम्॥ तत्र प्रत्यक्षाद्यन्यतमावधृतत्वं प्रमाणप्रसिद्धत्वम्। अनिश्चितप्रामाण्याप्रामाण्यप्रत्ययगोचरत्वं विकल्पप्रसिद्धत्वम्। तद्द्वयविषयत्वं प्रमाणविकल्पप्रसिद्धत्वम्। तत्र प्रमाणसिद्धो धर्मी यथा। धूमवत्त्वादग्निमत्त्वे साध्ये पर्वतः खलु प्रत्यक्षेणानुभूयते। विकल्पसिद्धो यथा। सर्वज्ञः अस्ति। सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वादित्यस्तित्वे साध्ये सर्वज्ञः। अथ वा खरविषाणं नास्तीति नास्तित्वे साध्ये खरविषाणम्। सर्वज्ञो ह्यस्तित्वसिद्धेः प्राङ्न प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धः। अपि तु प्रतीतिमात्रसिद्ध इति विकल्पसिद्धोऽयं धर्मी। तथा खरविषाणमपि नास्तित्वसिद्धेः प्राग् विकल्पसिद्धम्। उभयसिद्धो धर्मी यथा। शब्दः परिणामी कृतकत्वादित्यत्र शब्दः। स हि वर्त्तमानः

प्रत्यक्षगम्यः । भूतो भविष्यंश्च विकल्पगम्यः । स सर्वोऽपि धर्मीति प्रमाणविकल्पासिद्धो धर्मी । प्रमाणोभयसिद्धयोर्धर्मिणोः साध्यं कामचारः । विकल्पासिद्धे तु धर्मिणि सत्तासत्तयोरेव साध्यत्वमिति नियमः । तदुक्तं " विकल्पासिद्धे तस्मिन्सत्तेतरे साध्ये " इति । तदेवं परोपदेशानपेक्षिणः साधनाद्दृश्यमानाद्धर्मिनिष्ठतया साध्ये यद्विज्ञानं तत्स्वार्थानुमानमिति स्थितम् । तदुक्तं " परोपदेशाभावेऽपि साधनात्साध्यबोधनम् ॥ यद्द्रष्टुर्जायते स्वार्थमनुमानं तदुच्यते ॥ १ ॥ " इति ॥ परोपदेशमपेक्ष्य यत्साधनात्साध्यविज्ञानं तत्परार्थानुमानम् । प्रतिज्ञाहेतुरूपपरोपदेशवशाच्छ्रोतुरुत्पन्नं साधनात्साध्यविज्ञानं परार्थानुमानमित्यर्थः ॥ यथा । पर्वतोऽयमग्निमान्भवितुमर्हतिधूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति वाक्ये केनचित्प्रयुक्ते तद्वाक्यार्थं पर्यालोचयतः स्मृतव्याप्तिकस्य श्रोतुरनुमानमुपजायते ॥ परोपदेशवाक्यमेव परार्थानुमानमिति केचित् त एवं प्रष्टव्याः तत्किं मु-

ख्यानुमानमथ वा गौणानुमानमिति । न तावान्मुख्यानुमानम् । वाक्यस्याज्ञानरूपत्वात् । गौणानुमानं तद्वाक्यमिति त्वनुमन्यामहे तत्कारणे तद्व्यपदेशोपपत्तेरायुर्वै घृतमित्यादिवत् । तस्यैतस्य परार्थानुमानस्यासङ्गसम्पत्तिः । स्वार्थानुमानवत्परार्थानुमानप्रयोजकस्य च वाक्यस्य द्वाववयवौ प्रतिज्ञा हेतुश्च । तत्र धर्मधर्मिसमुदायरूपस्य पक्षस्य वचनं प्रतिज्ञा । यथा । पर्वतोऽयमग्निमानिति । साध्याविनाभाविसाधनवचनं हेतुः । यथा । धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति तथैव धूमवत्त्वोपपत्तेरिति वा । अनयोर्हेतुप्रयोगयोरुक्तिवैचित्र्यमात्रम् । पूर्वत्र धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति । अयमर्थः । धूमवत्त्वस्याग्निमत्त्वाभावेऽनुपपत्तेरिति निषेधमुखेन प्रतिपादनम् । द्वितीये तु तथैव धूमवत्त्वोपपत्तेरिति । अयमर्थः । अग्निमत्त्वे सत्येव धूमवत्त्वस्योपपत्तेरिति विधिमुखेन कथनम् । अर्थस्तु न भिद्यते । उभयत्राप्यविनाभाविसाधनाभिधानाविशेषात् । ततस्तयोर्हेतुप्रयोगयोर-

न्यतर एव वक्तव्यः । उभयप्रयोगे पौनरुक्त्यात् । तथा चोक्तलक्षणा प्रतिज्ञा एतयोरन्यतरो हेतुप्रयोगश्चेत्यवयवद्वयं परार्थानुमानवाक्यस्येति स्थितिः व्युत्पन्नस्य श्रोतुः तावन्मात्रेणैवानुमित्युदयात् ॥ नैयायिकास्तु परार्थानुमानप्रयोगस्य यथोक्ताभ्यां द्वाभ्यामवयवाभ्यां समुदाहरणमुपनयो निगमनं चेति पञ्चानवयवानाहुः । तथा च ते सूत्रयन्ति " प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः " इति । तांश्च ते लक्षणपुरस्सरमुदाहरन्ति च । तद्यथा । पक्षवचनं प्रतिज्ञा । यथा पर्वतोऽयमग्निमानिति । साधनत्वप्रकाशनार्थं पञ्चम्यन्तं लिङ्गवचनं हेतुः । यथा । धूमवत्त्वादिति । व्याप्तिपूर्वकदृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । यथा । यो यो धूमवानसावसावग्निमान्यथा महानस इति साधर्म्योदाहरणम् । यो योऽग्निमान्न भवति स स धूमवान्न भवति यथा । महाह्रद इति वैधर्म्योदाहरणम् । पूर्वत्रोदाहरणभेदे हेतोरन्वयव्याप्तिः प्रदर्श्यते । द्वितीये तु

व्यतिरेकव्याप्तिः । तद्यथा । अन्वयव्याप्तिप्रदर्शनस्थानमन्वयदृष्टान्तः । व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनप्रदेशो व्यतिरेकदृष्टान्तः । एवं दृष्टान्तद्वैविध्यात्तद्वचनस्योदाहरणस्यापि द्वैविध्यं वोद्धव्यम् । अनयोश्चोदाहरणयोरन्यतरप्रयोगेणैव पर्याप्तत्वादितराप्रयोगः । दृष्टान्तापेक्षया पक्षहेतोरुपसंहारवचनमुपनयः । तथा चायं धूमवानिति । हेतुपूर्वकं पक्षवचनं निगमनमिति । तस्मादग्निमानेवेति । एते पञ्चावयवाः परार्थानुमानप्रयोगस्य । तदन्यतमाभावे वीतरागकथायां विजिगीषुकथायां वा नानुमितिरुदेतीति नैयायिकानामभिमतम् ॥ तदेतदविमृश्याभिमननम् ॥ वीतरागकथायां तु प्रतिपाद्याशयानुरोधेनावयवाधिक्येऽपि विजिगीषुकथायां प्रतिज्ञाहेतुरूपावयवद्वयेनैव पर्याप्तेः किमप्रयोजनैरन्यैरवयवैः । तथा हि । वादिप्रतिवादिनोः स्वमतस्थापनार्थं जयपराजयपर्यन्तं परस्परं प्रवर्तमानो वाग्व्यापारो विजिगी[षु]कथा । गुरुशिष्याणां विशिष्टविदुषां वा

रागद्वेषरहितानां तत्त्वनिर्णयपर्यन्तं परस्परं प्रवर्त्तमानो वाग्व्यापारो वीतरागकथा। तत्र विजिगीषुकथा वाद इति चोच्यते॥ केचिद्वीतरागकथा वाद इति कथयन्ति। तत्पारिभाषिकमेव। न हि लोके गुरुशिष्यादिवाग्व्यापारे वादव्यवहारः। विजिगीषुवाग्व्यवहार एव वादत्वप्रसिद्धेः। यथा स्वामिसमन्तभद्राचार्यैः सर्वे सर्वथैकान्तवादिनो वादे जिता इति। तस्मिंश्च वादे परार्थानुमानवाक्यस्य प्रतिज्ञाहेतुरित्यवयवद्वयमेवोपकारकं नोदाहरणादिकम्। तद्यथा। लिङ्गवचनात्मकेन हेतुना तावदवश्यं भवितव्यम्। लिङ्गज्ञानाभावेऽनुमितेरेवानुदयात्। पक्षवचनरूपया प्रतिज्ञयापि च भवितव्यम्। अन्यथाभिमतसाध्यनिश्चयाभावे साध्यसन्देहवतः श्रोतुरनुमित्यनुदयात्। तदुक्तम् " एतद्द्वयमेवानुमानाङ्गम् " इति। अयमर्थः। एतयोः प्रतिज्ञाहेत्वोर्द्वयमेवानुमानस्य परार्थानुमानस्याङ्गम्। वादे इति शेषः। एवकारेणावधारणपरेण नोदाहरणादिकमिति सूचि-

तं भवति। व्युत्पन्नस्यैव हि वादाधिकारः। प्रतिज्ञाहेतुप्रयोगमात्रेणैवोदाहरणादिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य गम्यमानस्य व्युत्पन्नेन ज्ञातुं शक्यत्वात्। गम्यमानस्याप्यभिधाने पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति। स्यादेतत्। प्रतिज्ञाप्रयोगेऽपि पौनरुक्त्यमेव तदभिधेयस्य पक्षस्यापि प्रस्तावादिना गम्यमानत्वात्। तथा च " लिङ्गवचनलक्षणो हेतुरेक एव वादे प्रयोक्तव्यः " इति वदन्बौद्धः पशुरात्मनो दुर्विदग्धतामुद्घोषयति। हेतुमात्रप्रयोगे व्युत्पन्नस्यापि साध्यसन्देहानिवृत्तेः। तस्मादवश्यं प्रतिज्ञा प्रयोक्तव्या। तदुक्तं " साध्यसन्देहापनोदार्थं गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचनम् " इति। तदेवं वादापेक्षया परार्थानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुरूपमवयवद्वयमेव न न्यूनं नाधिकमिति स्थितम्। प्रपञ्चः पुनरवयवविचारस्य पत्रपरीक्षायामीक्षणीयः। वीतरागकथायां तु प्रतिपाद्याशयानुरोधेन प्रतिज्ञाहेतू द्वाववयवौ। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि त्रयः। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयाश्चत्वारः।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वा पञ्चेति यथायोग्यं प्रयोगपरिपाटी । तदुक्तं कुमारनन्दिभट्टारकैः " प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधतः " इति । तदेवं प्रतिज्ञादिरूपात्परोपदेशादुत्पन्नं परार्थानुमानम् । तदुक्तं " परोपदेशसापेक्षं साधनात्साध्यवेदनम् ॥ श्रोतुर्यज्जायते सा हि परार्थानुमितिर्मता ॥ " इति । तथा च स्वार्थं परार्थं चेति द्विविधमनुमानं साध्याविनाभावनिश्चयैकलक्षणाद्धेतोरुत्पद्यते । इत्थमन्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरनुमितिप्रयोजकः इति प्रथितेऽप्यार्हतमते तदेतदवितर्क्यान्येऽन्यथाप्याहुः । तत्र तावत्ताथागताः " पक्षधर्मत्वादित्रितयलक्षणाल्लिङ्गादनुमानोत्थानम् " इति वर्णयन्ति । तथा हि । " पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति हेतोस्त्रीणि रूपाणि । तत्र साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः । यथा । धूमध्वजानुमाने पर्वतः । तस्मिन् व्याप्य वर्त्तमानत्वं हेतोः पक्षधर्मत्वम् ॥ साध्यसजातीयधर्मा धर्मी सपक्षः । यथा । तत्रैव म-

हानसः । तस्मिन्सर्वत्रैकदेशे वा वर्त्तमानत्वं हेतोः सपक्षे सत्त्वम् ॥ साध्यविरुद्धधर्मा धर्मी विपक्षः । यथा । तत्रैव महाह्रदः । तस्मात्सर्वस्माद्व्यावृत्तत्वं हेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्तिः ॥ तानीमानि त्रीणि रूपाणि मिलितानि हेतोर्लक्षणम् । अन्यतमाभावे हेतोराभासत्वं स्यात् । ” इति तदसङ्गतम् ॥ कृत्तिकोदयादेर्हेतोरपक्षधर्मस्य शकटोदयादिसाध्यगमकत्वदर्शनात् । तथा हि । शकटं मुहूर्त्तान्ते उदेष्यति कृत्तिकोदयाद् इति । अत्र हि शकटं धर्मी । मुहूर्त्तान्ते उदयः साध्यः । कृत्तिकोदयो हेतुः । न हि कृत्तिकोदयो हेतुः पक्षीकृते शकटे वर्त्तते अतो न पक्षधर्मः । तथाप्यन्यथानुपपत्तिबलाच्छकटोदयाख्यं साध्यं गमयत्येव । तस्माद्बौद्धाभिमतं हेतोर्लक्षणमव्याप्तम् । नैयायिकास्तु पाञ्चरूप्यं हेतोर्लक्षणमाचक्षते । तथा हि । पक्षधर्मत्वं सपक्षेसत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्च रूपाणि । तत्राद्यानि त्रीण्युक्तलक्षणानि । साध्यविपरीतनिश्चायकप्रब-

लप्रमाणरहितत्वमबाधितविषयत्वम् । तादृशसमबलप्रमाणशून्यत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम् । तद्यथा । पर्वतोऽयमग्निमान् । धूमवत्त्वात् । यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान् यथा महानसः । यो योऽग्निमान्न भवति स स धूमवान्न भवति । यथा महाह्रदः । तथा चायं धूमवांस्तस्मादग्निमानेवेति । अत्र ह्यग्निमत्त्वेन साध्यधर्मेण विशिष्टः पर्वताख्यो धर्मी पक्षः । धूमवत्त्वं हेतुः । तस्य च तावत्पक्षधर्मत्वमस्ति पक्षीकृते पर्वते वर्तमानत्वात् । सपक्षे सत्त्वमप्यस्ति सपक्षे महानसे वर्त्तमानत्वात् । ननु केषुचित्सपक्षेषु धूमवत्त्वं न वर्त्तते अङ्गारावस्थापन्नाग्निमत्सु प्रदेशेषु धूमाभावादिति चेन्न । सपक्षैकदेशवृत्तेरपि हेतुत्वात् । सपक्षे सर्वत्रैकदेशे वा वृत्तिर्हेतोः सपक्षे सत्त्वमित्युक्तत्वात् । विपक्षाद्व्यावृत्तिरप्यस्ति धूमवत्त्वस्य सर्वमहाह्रदादिविपक्षे व्यावृत्तेः । अबाधितविषयत्वमप्यस्ति धूमवत्त्वस्य हेतोर्यो विषयोऽग्निमत्त्वाख्यं साध्यं तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणाबाधितत्वात् । असत्प्रतिपक्षत्वमप्य-

स्ति । अग्निरहितत्वसाधकसमवलप्रमाणासम्भवात् तथा च । पाञ्चरूप्यसम्पत्तिरेव धूमवत्त्वस्य साध्यसाधकत्वे निवन्धनम् । एवमेव सर्वेषामपि सद्धेतूनां रूपपञ्चकसम्पत्तिरूहनीया। तदन्यतमाविरहादेव खलु पञ्च हेत्वाभासाः असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाख्याः सम्पन्नाः । तथा हि । अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः । यथा । अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वात् । अत्र हि चाक्षुषत्वं हेतुः पक्षीकृते शब्दे न वर्त्तते श्रावणत्वात् शब्दस्य । तथा च पक्षधर्मत्वविरहादसिद्धत्वं चाक्षुषत्वस्य ॥ साध्याविपरीतव्यासो विरुद्धः। यथा । नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । कृतकत्वं हेतुः साध्यभूतनित्यत्वविपरीतेनानित्यत्वेन व्यासः। सपक्षे गगनादावविद्यमानो विरुद्धः ॥ सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। यथा । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । प्रमेयत्वं हि हेतुः साध्यभूतमनित्यत्वं व्यभिचरति । गगनादौ विपक्षे नित्यत्वेनापि सहवृत्तेः । ततो विपक्षाद्व्यावृत्त्यभा-

वादनैकान्तिकः ॥ बाधितविषयः कालात्ययापदिष्टः । यथा । अग्निरनुष्णः पदार्थत्वादिति । अत्र पदार्थत्वं हेतुः स्वविषयेऽनुष्णत्वे उष्णत्वग्राहकेण प्रत्यक्षेण बाधिते प्रवर्त्तमानः अबाधितविषयत्वाभावात्कालात्ययापदिष्टः ॥ प्रतिसाधनप्रतिरुद्धो हेतुः प्रकरणसमः । यथा । अनित्यः शब्दो नित्यधर्मरहितत्वादिति । अत्र हि नित्यधर्मरहितत्वादिति हेतुः प्रतिसाधनेन प्रतिरुद्धः । किं तत्प्रतिसाधनमिति चेत् नित्यः शब्दः अनित्यधर्मरहितत्वादिति नित्यत्वसाधनम् । तथा चासत्प्रतिपक्षत्वाभावात्प्रकरणसमत्वं नित्यधर्मरहितत्वादिति हेतोः । तस्मात्पाञ्चरूप्यं हेतोर्लक्षणमन्यतमाभावे हेत्वाभासत्वप्रसङ्गादिति सूक्तम् ॥ हेतुलक्षणरहिता हेतुवदवभासमानाः खलु हेत्वाभासाः । पञ्चरूपान्यतमशून्यत्वाद्धेतुलक्षणरहितत्वं कतिपयरूपसम्पत्तेर्हेतुवदवभासमानत्वमिति वचनादिति । तदेतत्तदपि नैयायिकाभिमननमनुपपन्नम् । कृत्तिकोदयस्य पक्षधर्मरहि-

तस्यापि शकटोदयं प्रति हेतुत्वदर्शनात्पाञ्चरूप्यस्याव्याप्तेः । किं च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्हेत्वोः पाञ्चरूप्याभावेऽपि गमकत्वं तैरेवाङ्गीक्रियते । तथा हि ते मन्यन्ते त्रिविधो हेतुः अन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी चेति । तत्र पञ्चरूपोपपन्नोऽन्वयव्यतिरेकी । यथा । शब्दोऽनित्यो भवितुमर्हति कृतकत्वात् । यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यम् । यथा घटः । यद्यदनित्यं न भवति तत्कृतकं न भवति । यथाऽऽकाशं तथा चायं कृतकः । तस्मादनित्य एवेति । अत्र शब्दं पक्षीकृत्यानित्यत्वं साध्यते । तत्र कृतकत्वं हेतुः तस्य पक्षीकृतशब्दधर्मत्वात्पक्षधर्मत्वमस्ति । सपक्षे घटादौ वर्त्तमानत्वाद्विपक्षे गगनादाववर्त्तमानत्वादन्वयव्यतिरेकित्वम् । पक्षसपक्षवृत्तिर्विपक्षवृत्तिरहितः केवलान्वयी । यथाऽदृष्टादयः कस्यचित्प्रत्यक्षाः अनुमेयत्वात् । यद्यदनुमेयं तत्तत्कस्यचित्प्रत्यक्षम् । यथा । अग्न्यादिरिति । अत्रादृष्टादयः पक्षः । कस्यचित्प्रत्यक्षत्वं सा-

ध्यम् । अनुमेयत्वं हेतुः । अग्न्याद्यन्वयदृष्टान्तः । अनुमेयत्वं हेतुः पक्षीकृतेऽदृष्टादौ वर्त्तते । सपक्षभूतेऽग्न्यादौ वर्त्तते । ततः पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं चास्ति । विपक्षः पुनरत्र नास्त्येव । सर्वस्यापि पक्षसपक्षान्तर्भावात् । तस्माद्विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्त्येव । व्यावृत्तेरवधिसापेक्षत्वादवधिभूतस्य च विपक्षस्याभावात् । शेषमन्वयव्यतिरेकिवद्द्रष्टव्यम् ॥ पक्षवृत्तिविपक्षव्यावृत्तः सपक्षरहितो हेतुः केवलव्यतिरेकी । यथा । जीवच्छरीरं सात्मकं भवितुमर्हति प्राणादिमत्त्वात् । यद्यत्सात्मकं न भवति तत्तत्प्राणादिमन्न भवति । यथा । लोष्ठमिति । अत्र जीवच्छरीरं पक्षः । सात्मकत्वं साध्यम् । प्राणादिमत्त्वं हेतुः । लोष्ठादिर्व्यतिरेकदृष्टान्तः । प्राणादिमत्त्वं हेतुः पक्षीकृते जीवच्छरीरे वर्त्तते । विपक्षाच्च लोष्ठादेर्व्यावर्त्तते । सपक्षः पुनरत्र नास्त्येव । सर्वस्यापि पक्षविपक्षान्तर्भावादिति शेषं पूर्ववत् ॥ एवमेतेषां त्रयाणां हेतूनां मध्येऽन्वयव्यतिरेकिण एव पाञ्चरूप्यं

केवलान्वयिनो विपक्षव्यावृत्त्यभावात् केवलव्यतिरेकिणः सपक्षसत्त्वाभावाच्च नैयायिकमतानुसारेणैव पाञ्चरूप्यव्यभिचारः । अन्यथाऽनुपपत्तेस्तु सर्वहेतुव्याप्तत्वाद्धेतुलक्षणत्वमुचितम् । तदभावे हेतोः स्वसाध्यगमकत्वाघटनात् । यदुक्तमसिद्धादिदोषपञ्चकनिवारणाय क्रमेण पञ्चरूपाणीति तन्न । अन्यथानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चितत्वस्यैवास्मदभिमतलक्षणस्य तन्निवारकत्वसिद्धेः । तथा हि । साध्यान्यथानुपपत्तिमत्त्वे सति निश्चयपथप्राप्तत्वं खलु हेतोर्लक्षणम् । साध्याविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुरिति वचनात् । न चेतदसिद्धस्यास्ति शब्दानित्यत्वसाधनायाभिप्रेतस्य चाक्षुषत्वादेस्स्वरूपस्यैवाभावे कुतोऽन्यथानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चयपथप्राप्तिः । ततः साध्यान्यथानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चयपथप्राप्त्यभावादेवास्य हेत्वाभासत्वम् । न तु पक्षधर्मत्वाभावात् । अपक्षधर्मस्यापि कृत्तिकोदयादेर्यथोक्तलक्षणसम्पत्तेरेव सद्धेतुत्वप्रतिपादनात् । विरुद्धादेस्तु तदभावस्स्पष्ट एव । न हि

विरुद्धस्य व्यभिचारिणो बाधितविषयस्य सत्प्रतिपक्षस्य वान्यथानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चयपथप्राप्तिरस्ति । तस्माद्यस्यान्यथानुपपत्तिमत्त्वे सति योग्यदेशे निश्चयपथप्राप्तिरस्ति स एव सद्धेतुः । अपरस्तदाभासः इति स्थितम् । किं च गर्भस्थो मैत्रतनयः श्यामो भवितुमर्हति मैत्रतनयत्वात् । सम्प्रति मैत्रतनयवदित्यत्रापि त्रैरूप्यपाञ्चरूप्ययोर्बौद्धयौगाभिमतयोरतिव्याप्तेरलक्षणत्वम् । तथा हि । परिदृश्यमानेषु पञ्चसु मैत्रपुत्रेषु श्यामतामुपलभ्य तद्भार्यागतमपि विवादापन्नं पक्षीकृत्य श्यामत्वसाधनाय प्रयुक्तो मैत्रतनयाख्यो हेतुराभास इति तावत्प्रसिद्धम् । अश्यामत्वस्यापि तत्र सम्भावितत्वात् । तत्सम्भावना च श्यामत्वं प्रति मैत्रतनयत्वस्यान्यथानुपत्त्यभावात् । तदभावश्च सहक्रमभावनियमाभावात् । यस्य हि धर्मस्य येन धर्मेण सहभावनियमः स तं गमयति । यथा शिंशुपात्वस्य वृक्षत्वेन सहभावनियमोऽस्तीति शिंशुपात्वहेतुर्वृक्षत्वं गमयति । यस्य

येन क्रमभावनियमः स तं गमयति । यथा । धूमस्याग्न्यन्तरभावनियमोऽस्तीति धूमोऽग्निं गमयति । न हि मैत्रतनयत्वस्य हेतुत्वाभिमतस्य श्यामत्वेन साध्यत्वाभिमत्त्वेनसहभावः क्रमभावो वा नियमोऽस्ति । येन मैत्रतनयत्वं हेतुः श्यामत्वं साध्यं गमयेत् । यद्यपि सम्प्रतिपन्नमैत्रपुत्रेषु मैत्रतनयत्वश्यामत्वयोः सहभावोऽस्ति । तथापि नासौ नियतः । मैत्रतनयत्वमस्तु श्यामत्वं मास्तु इत्येवंरूपे विपक्षे बाधकाभावात् । विपक्षबाधकप्रमाणबलात् खलु हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिनिश्चयः । व्याप्तिनिश्चयतः सहभावः क्रमभावो वा सहक्रमभावनियमो विनाभाव इति वचनात् । विवादाध्यासितो वृक्षो भवितुमर्हति शिंशुपात्वात् । या या शिंशुपा सस वृक्षः । यथा । सम्प्रतिपन्नः इत्यत्र हि हेतुरस्तु साध्यं मा भूदित्येतास्मिन्विपक्षे सामान्यविशेषभावभङ्गप्रसङ्गो बाधकः । वृक्षत्वं हि सामान्यं शिंशुपात्वं तद्विशेषः । न हि विशेषः सामान्याभावे सम्भवति ॥ न चैवं मै-

त्रतनयत्वमस्तु। श्यामत्वं मास्त्वित्युक्ते किञ्चिद्बाधकमास्ति । तस्मान्मैत्रतनयत्वं हेत्वाभास एव । तस्य तावत्पक्षधर्मत्वमस्ति पक्षीकृते गर्भस्थे तत्सद्भावात् । सपक्षेषु सम्प्रातिपन्नपुत्रेषु तस्य विद्यमानत्वात्सपक्षे सत्त्वमप्यास्ति । विपक्षेभ्यः पुनरश्यामेभ्यश्चैत्रपुत्रेभ्यो व्यावर्त्तमानत्वाद्विपक्षाद्व्यावृत्तिरस्ति । विषयबाधाभावादबाधितविषयत्वमस्ति न हि गर्भस्थस्य श्यामत्वं केनचिद्बाध्यते । असत्प्रतिपक्षत्वमप्यास्ति प्रातिकूलसमबलप्रमाणाभावादिति पाञ्चरूप्यसम्पत्तिः । त्रैरूप्यं तु सहस्रे शतन्यायेन सुतरां सिद्धमेव । ननु च न पाञ्चरूप्यमात्रं हेतोर्लक्षणं किं तर्हि अन्यथानुपपत्त्युपलक्षणमिति चेत्तर्हि सैवैकान्तलक्षणमस्तु । तदभावे पाञ्चरूप्यसम्पत्तावपि मैत्रतनयत्वादौ न हेतुत्वम् । तत्सद्भावे पाञ्चरूप्याभावेऽपि कृत्तिकोदयादौ हेतुत्वमिति । तदुक्तम् “ अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ १ ॥ ” इति

बौद्धान्प्रति ॥ यौगं प्रति तु " अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र किं तत्र पञ्चभिः ॥ नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र किं तत्र पञ्चभिः ॥ १ ॥ " इति सोऽयमन्यथानुपपत्तिनिश्चयैकलक्षणो हेतुः सङ्क्षेपतो द्विविधः। विधिरूपः प्रतिषेधरूपश्चेति। विधिरूपोऽपि द्विविधः। विधिसाधकः प्रतिषेधसाधकश्चेति। तत्राद्योऽनेकधा। तद्यथा। कश्चित्कार्यरूपः। यथा। पर्वतोऽयमग्निमान्धूमवत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति। अत्र धूमो ह्यग्नेः कार्यभूतस्तदभावेऽनुपपद्यमानोऽग्निं गमयति। कश्चित्कारणरूपः। यथा। वृष्टिर्भविष्यति विशिष्टमेघान्यथानुपपत्तेः। इत्यत्र मेघविशेषो हि वर्षस्य कारणं स्वकार्यभूतं वर्षं गमयति ॥ ननु कार्यं कारणानुमापकमस्तु कारणाभावे कार्यस्यानुपपत्तेः। कारणं तु कार्याभावेऽपि सम्भवति। यथा। धूमाभावेऽपि सम्भवन्वह्निः सुप्रतीतः। अत एव न वह्निर्धूमं गमयति इति चेत् तन्न। उन्मीलितशक्तिकस्य कारणस्य कार्याव्यभिचारित्वेन कार्य

प्रति हेतुत्वाविरोधात् ॥ कश्चिद्विशेषरूपः । यथा । वृक्षोऽयं शिंशुपान्यथानुपपत्तेरिति । अत्र शिंशुपा हि वृक्षविशेषः सामान्यभूतं वृक्षं गमयति । न हि वृक्षाभावे वृक्षविशेषो घटते इति ॥ कश्चित्पूर्वचरः । यथा । उदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयान्यथानुपपत्तेरिति । अत्र कृत्तिकोदयः । कृत्तिकोदयानन्तरं मुहूर्त्तान्ते नियमेन शकटोदयो जायते इति कृत्तिकोदयः पूर्वचरो हेतुः शकटोदयं गमयति ॥ कश्चिदुत्तरचरः । यथा । उदगाद्भरणी प्राक्कृत्तिकोदयान्यथानुपपत्तेरिति । अत्र कृत्तिकोदयः । कृत्तिकोदयो हि भरण्युदयोत्तरचरस्तं गमयति ॥ कश्चित्सहचरः । यथा । मातुलिङ्गं रूपवद्भवितुमर्हति रसवत्त्वान्यथानुपपत्तेरिति । अत्र रसः । रसो नियमेन रूपसहचरितस्तदभावेऽनुपपद्यमानस्तं गमयति ॥ एतेषूदाहरणेषु भावरूपानेवाग्न्यादीन्साधयन्तो धूमादयो हेतवो भावरूपा एवेति विधिसाधकविधिरूपा एत एवाविरुद्धोपलब्धय इत्युच्यन्ते ।

एवं विधिरूपस्य हेतोर्विधिसाधकाख्यः आद्यो भेद उदाहृतः ॥ द्वितीयस्तु निषेधसाधकाख्यो विरुद्धोपलब्धिरिति तस्यैव नामान्तरम् । स यथा । नास्य मिथ्यात्वम् । आस्तिक्यान्यथानुपपत्तेरिति । अत्रास्तिक्यम् । आतिक्यं हि सर्वज्ञवीतरागप्रणीतजीवादितत्त्वार्थरुचिलक्षणम् । तन्मिथ्यात्ववतो न सम्भवति । मिथ्यात्वाभावं साधयति । यथा वा । नास्ति वस्तुनि सर्वथैकान्तः अनेकान्तात्मकत्वान्यथानुपपत्तेरिति । अत्रानेकान्तात्मकत्वम् । अनेकान्तात्मकत्वं हि वस्तुन्यबाधितप्रतीतिविषयत्वेन प्रतिभासमानं सौगतादिपरिकल्पितसर्वथैकान्ताभावं साधयत्येव । ननु किमिदमनेकान्तात्मकत्वं यद्बलाद्वस्तुनि सर्वथैकान्ताभावः साध्यते इति चेदुच्यते । सर्वस्मिन्नपि जीवादिवस्तुनि भावाभावरूपत्वमेकानेकरूपत्वं नित्यानित्यरूपत्वमित्येवमादिकमनेकान्तात्मकत्वम् । एवं विधिरूपो हेतुर्दर्शितः ॥ प्रतिषेधरूपोऽपिहेतुर्द्विविधः । विधिसाधकः प्रति-

षेधसाधकश्चेति । तत्राद्यो यथा । अस्त्यत्र प्राणिनि सम्यक्त्वं विपरीताभिनिवेशाभावात् । अत्र विपरीताभिनिवेशाभावः प्रतिषेधरूपः सम्यक्त्वसद्भावं साधयति इति प्रतिषेधरूपो विधिसाधको हेतुः ॥ द्वितीयो यथा । नास्त्यत्रधूमः अग्न्यनुपलब्धेरिति । अत्र ह्यग्न्यभावः प्रतिषेधरूपो धूमाभावं प्रतिषेधरूपमेव साधयतीति प्रतिषेधरूपप्रतिषेधसाधको हेतुः । तदेवं विधिप्रतिषेधरूपतया द्विविधस्य हेतोः कतिचिदवान्तरभेदा उदाहृताः । विस्तरतस्तु परीक्षामुखतः प्रतिपत्तव्याः ॥ इत्थमुक्तलक्षणा हेतवः साध्यं गमयन्ति । नान्ये हेत्वाभासत्वात् ॥ के ते हेत्वाभासा इति चेदुच्यन्ते । हेतुलक्षणरहिता हेतुवदवभासमानाः हेत्वाभासाः । ते चतुर्विधाः असिध्दविरुध्दानैकान्तिकाकिञ्चित्करभेदात् ॥ तत्रानिश्चयपथप्राप्तोऽसिद्धः । अनिश्चयपथप्राप्तिश्च हेतोः स्वरूपाभावनिश्चयात्तत्स्वरूपसन्देहाच्च ॥ स्वरूपाभावनिश्चये स्वरूपासिद्धः । स्वरूप-

रान्देहे सन्दिग्धासिद्धः ॥ आद्यो यथा । परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । शब्दस्य हि श्रावणत्वाच्चाक्षुषत्वाभावो निश्चित इति स्वरूपासिद्धश्चाक्षुषत्वहेतुः ॥ द्वितीयो यथा । धूमबाष्पादिविवेकानिश्चये कश्चिदाह अग्निमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वादिति । अत्र हि धूमवत्त्वं हेतुः सान्दिग्धासिद्धः । तत्स्वरूपे सन्देहात् ॥ साध्याविपरीतव्याप्तो विरुद्धः ॥ यथा । परिणामी शब्दः कृतकत्वात् । कृतकत्वं ह्यपरिणामित्वाविरोधिना परिणामित्वेन व्याप्तम् ॥ पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिरनैकान्तिकः ॥ स द्विविधः । निश्चितविपक्षवृत्तिकः शङ्कितविपक्षवृत्तिकश्चेति । तत्राद्यो यथा । धूमवानयं प्रदेशोऽग्निमत्त्वादिति । अत्राग्निमत्त्वं हेतुः पक्षीकृते सन्दिह्यमानधूमे पुरोवर्त्तिनि प्रदेशे वर्त्तते सपक्षे धूमवति महानसे च वर्त्तते । विपक्षे धूमरहितत्वेन निश्चितेऽङ्गारावस्थापन्नाग्निमति प्रदेशे वर्त्तते । इति निश्चयान्निश्चितविपक्षवृत्तिकः ॥ द्वितीयो यथा । गर्भस्थो मैत्रतनयः

श्यामो भवितुमर्हति मैत्रतनयत्वादितरतनयवदिति । अत्र हि मैत्रतनयत्वं हेतुः पक्षीकृते गर्भस्थे वर्तते सपक्षे इतरतत्पुत्रे वर्तते विपक्षे अश्यामे वर्तते । नापीति शङ्काया अनिवृत्तेः शङ्कितविपक्षवृत्तिकः । अपरमपि शङ्कितविपक्षवृत्तिकस्योदाहरणम् । अर्हन् सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वाद्रथ्यापुरुषवदिति । वक्तृत्वस्य हि हेतोः पक्षीकृतेऽर्हति सपक्षे रथ्यापुरुषे यथावृत्तिरस्ति तथा विपक्षे सर्वज्ञेऽपि वृत्तिः सम्भाव्यते वक्तृत्वज्ञातृत्वयोरविरोधात् । यद्धि येन सह विरोधि तत्खलु तद्वति न वर्तते । न च वचनज्ञानयोर्लोके विरोधोऽस्ति प्रत्युत ज्ञानवत एव वचनसौष्टवं स्पष्टं दृष्टम् । ततो ज्ञानोत्कर्षवति सर्वज्ञे वचनोत्कर्षे कानुपपत्तिरिति ॥ अप्रयोजको हेतुरकिञ्चित्करः । स द्विविधः । सिद्धसाधनो बाधितविषयश्चेति । तत्राद्यो यथा । शब्दः श्रावणो भवितुमर्हति शब्दत्वादित्यत्र श्रावणत्वस्य साध्यस्य शब्दनिष्ठत्वेन सिद्ध-

त्वाद्धेतुरकिञ्चित्करः। बाधितविषयस्त्वनेकधा। कश्चित्प्रत्यक्षबाधितविषयः। यथा। अनुष्णोऽग्निः द्रव्यत्वादिति। अत्र द्रव्यत्वहेतुः। तस्य विषयत्वेनाभिमतमनुष्णत्वमुष्णत्वग्राहकेण स्पार्शनप्रत्यक्षेण बाधितम्। ततः किञ्चिदपि कर्त्तुमशक्यत्वादकिञ्चित्करो द्रव्यत्वहेतुः॥ कश्चित्पुनरनुमानबाधितविषयः। यथा। अपरिणामी शब्दः कृतकत्वादिति। अत्र परिणामी शब्दः प्रमेयत्वादित्यनुमानेन बाधितविषयत्वम्॥ कश्चिदागमबाधितविषयः। यथा। प्रेत्याऽसुखप्रदो धर्मः पुरुषाश्रितत्वादधर्मवदिति। अत्र धर्मः सुखप्रद इत्यागमः। तेन बाधितविषयत्वं हेतोः॥ कश्चित्स्ववचनबाधितविषयः। यथा। मे माता वन्ध्या पुरुषसंयोगेऽप्यगर्भत्वात् प्रसिद्धवन्ध्यावत्। एवमादयोऽप्यकिञ्चित्करविशेषाः स्वयमूह्याः। तदेवं हेतुप्रसङ्गाद्धेत्वाभासा अवभासिताः॥ ननु व्युत्पन्नं प्रति यद्यपि प्रतिज्ञाहेतुभ्यामेव पर्याप्तम्। तथापि बालबोधार्थमुदाहर-

णादिकमभ्युपगतमाचार्यैः ॥ उदाहरणं च सम्यग्दृष्टान्तवचनम् । कोऽयं दृष्टान्तो नामेति चेदुच्यते । व्याप्तिसम्प्रतिपत्तिप्रदेशो दृष्टान्तः । व्याप्तिर्हि साध्ये वन्ह्यादौ सत्येव साधनं धूमादिरस्ति असति तु नास्तीति साध्यसाधननियतता साहचर्यलक्षणा । एनामेव साध्यं विना साधनस्याभावादविनाभावमिति च व्यपदिशन्ति तस्याः सम्प्रतिपत्तिर्नाम वादिप्रतिवादिनोर्बुद्धिसाम्यम् । सैषा यत्र सम्भवति स सम्प्रतिपत्तिप्रदेशः महानसादिः ह्रदादिश्च । तत्रैव धूमादौ सति नियमेनाग्निरस्त्यग्न्याद्यभावे नियमेन धूमादिर्नास्तीति सम्प्रतिपत्तिसम्भवात् । तत्र महानसादिरन्वयदृष्टान्तः । अत्र साध्यसाधनयोर्भावरूपान्वयसम्प्रतिपत्तिसम्भवात् । ह्रदादिस्तु व्यतिरेकदृष्टान्तः । अत्र साध्यसाधनयोरभावरूपव्यतिरेकसम्प्रतिपत्तिसम्भवात् । दृष्टान्तौ चैतौ दृष्टावन्तौ धर्मौ साध्यसाधनरूपौ यत्र स दृष्टान्त इत्यर्थानुवृत्तेः । उक्तलक्ष-

णस्यास्य दृष्टान्तस्य यत्सम्यग्वचनं तदुदाहरणम्। न च वचनमात्रमयं दृष्टान्त इति किन्तु दृष्टान्तत्वेन वचनम्। तद्यथा योयो धूमवानसावसावग्निमान्। यथा महानसः इति। यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाह्रद इति च। एवंविधेनैव वचनेन दृष्टान्तस्य दृष्टान्तत्वेन प्रतिपादनसम्भवात्। उदाहरणलक्षणरहित उदाहरणवदवभासमान उदाहरणाभासः। उदाहरणलक्षणराहित्यं द्वेधा सम्भवति। दृष्टान्तस्यासम्यग्वचनेनादृष्टान्तस्य सम्यग्वचनेन वा। तत्राद्यं यथा। यो यो वह्निमान् सस धूमवान् यथा महानस इति। यत्र यत्र धूमो नास्ति तत्र तत्र अग्निर्नास्ति यथा महाह्रद इति च व्याप्यव्यापकयोर्वैपरीत्येन कथनम्॥ ननु किमिदं व्याप्यं व्यापकं नामेति चेदुच्यते। साहचर्यनियमरूपां व्याप्तिक्रियां प्रति यत्कर्म तद्व्याप्यम्। विपूर्वादापेः कर्मणि ण्यद्विधानाद्व्याप्यमिति सिद्धत्वात्तु व्याप्यं धूमादि। एनामेव

व्याप्तिक्रियां प्रति यत्कर्तृ तद्व्यापकम् ॥ व्यापेः कर्तरि ण्वुलि सति व्यापकमिति सिद्धेः। एवं सति धूममग्निर्व्याप्नोति। यत्र धूमो वर्तते तत्र नियमेनाग्निर्वर्तते इति यावत्सर्वत्र धूमवति नियमेनाग्निदर्शनात्। धूमस्तु न तथाग्निं व्याप्नोति। तस्याङ्गारावस्थस्य धूमं विनापि वर्तमानत्वात्। यत्राग्निर्वर्तते तत्र धमोऽपि नियमेन वर्तते इत्यसम्भवात्। नन्वार्द्रेन्धनमग्निं व्याप्नोत्येव धूम इति चेद् ओमिति ब्रूमहे। यत्रयत्राविच्छिन्नमूलो धूमः तत्रतत्राग्निरिति यथा तथैव यत्रयत्रार्द्रेन्धनोऽग्निस्तत्रतत्र धूम इत्यपि सम्भवाद्वह्निमात्रस्य तु धूमविशेषं प्रति व्यापकत्वमेव। अनुमातुस्तावन्मात्रापेक्षत्वात्। ततो योयो धूमवानसावसावग्निमान् यथामहानस इत्येवं सम्यग्दृष्टान्तवचनं वक्तव्यम्। विपरीतवचनं तु दृष्टान्ताभास एवेत्ययमसम्यग्वचनरूपोऽन्वयदृष्टान्ताभासः। व्यतिरेकव्याप्तौ तु व्यापकस्याग्नेरभावे व्याप्यः व्या-

प्यस्य धूमस्याभावे व्यापकः। तथा सति यत्रयत्राग्न्यभावस्तत्रतत्र धूमाभावः। यथा ह्रद इत्येवं वक्तव्यम्। विपरीतकथनं त्वसम्यग्वचनादुदाहरणाभास एव। अन्वयदृष्टान्तवचनं त्वन्वयव्याप्तौ व्यतिरेकदृष्टान्तवचनं व्यतिरेकव्याप्तावन्वयदृष्टान्तवचनं चोदाहरणाभासौ। स्पष्टमुदाहरणम्। ननु गर्भस्थः श्यामो मैत्रतनयत्वात्साम्प्रतमैत्रतनयवदित्याद्यनुमानप्रयोगे पञ्चसु मैत्रतनयेष्वन्वयदृष्टान्तेषु यत्रयत्र मैत्रतनयत्वं तत्र तत्र श्यामत्वमित्यन्वयव्याप्तेः। व्यतिरेकदृष्टान्तेषु गौरेष्वमैत्रतनयेषु सर्वत्र यत्र यत्र श्यामत्वं नास्ति तत्र तत्र मैत्रतनयत्वं नास्ति इति व्यतिरेकव्याप्तेश्च सम्भवान्निश्चितसाधने गर्भस्थमैत्रतनये पक्षे साध्यभूतश्यामत्वसन्देहस्य सम्यगनुमानं प्रसज्येदिति चेन्न॥ दृष्टान्तस्य विचारान्तरबाधितत्वात्। गुणत्वात्सम्यगनुमानं साध्यत्वेनाभिमतमिदं हि श्यामरूपं कार्यं सत् स्वसिद्धये कारणमपे-

क्षते । तच्च कारणं न तावन्मैत्रतनयत्वं विनापि तदिदं पुरुषान्तरे श्यामत्वदर्शनात् । न हि कुलालचक्रादिकमन्तरेणापि सम्भाविनः पटस्य कुलालादिकं कारणम् । एवं मैत्रीतनयत्वस्य श्यामत्वं प्रत्यकारणत्वे निश्चिते यत्र यत्र मैत्रीतनयत्वं न तत्र तत्र श्यामत्वम् । किंतु यत्र यत्र श्यामत्वस्य कारणं विशिष्टनामकर्मानुगृहीतशाकाद्याहारपरिणामः तत्र तत्र तस्य कार्यं श्यामत्वमिति सामग्रीरूपस्य विशिष्टनामकर्मानुगृहीतशाकाद्याहारपरिणामस्य श्यामत्वं प्रति व्याप्यत्वम् । स तु पक्षे न निश्चीयते इति सन्दिग्धासिद्धः । मैत्रीतनयत्वं त्वकारणत्वादेव श्यामत्वं कार्यं न गमयेदिति । केचिन्निरुपाधिकसम्बन्धो व्याप्तिरित्यभिधाय साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरुपाधिरित्यभिधत्ते । सोऽयमन्योन्याश्रयः । प्रपञ्चितमेतदुपाधिनिराकरणं कारुण्यकलिकायामिति विरम्यते । साधनवत्तया पक्षस्य दृष्टान्तसाम्य-

कथनमुपनयः। तथा चायं धूमवानिति। साधनानुवादपुरस्सरं साध्यनियमवचनं निगमनम्। तस्मादग्निमानेवेति। अनयोर्व्यत्ययेन कथनमनयोराभासः॥ इत्यवसितमनुमानम्॥ ❀ ❀ ❀ ॥ अथागमो लक्ष्यते। आप्तवाक्यनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः। अत्रागम इतिलक्ष्यम्। अवशिष्टं लक्षणम्। अर्थज्ञानमित्येतावदुच्यमाने प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः। अत उक्तं वाक्यनिबन्धनमिति। वाक्यनिबन्धनमर्थज्ञानमागमः। इत्युच्यमानेऽपि यादृच्छिकसंवादिषु विप्रलम्भवाक्यजन्येषु सुप्तोन्मत्तादिवाक्यजन्येषु वा नदीतीरफलसंसर्गादिज्ञानेष्वतिव्याप्तिः। अत उक्तमाप्तेति। आप्तवाक्यनिबन्धनज्ञानमित्युच्यमानेऽपि आप्तवाक्यकर्मके श्रावणप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः। अत उक्तमर्थेति। अर्थस्तात्पर्यरूपः इति यावत्। तात्पर्यमेव वचसीत्यभियुक्तवचनात्। तत आप्तवाक्यनिबन्धनमर्थज्ञानमित्युक्तमागमलक्षणं निर्दोषमेव। यथा स-

म्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इत्यादिवाक्यार्थज्ञानं सम्यग्दर्शनादीन्यनेकानि मोक्षस्य सकलकर्मक्षयस्य मार्गं उपायः। न तु मार्गाः ततो भिन्नलक्षणानां दर्शनादीनां त्रयाणां समुदितानामेव मार्गत्वम्। न तु प्रत्येकमित्ययमर्थः। मार्ग इत्येकवचनप्रयोगस्तात्पर्यसिद्धः। अयमेव वाक्यार्थः। अत्रवौर्थे प्रमाणसाध्यसंशयादिनिवृत्तिः प्रमितिः। कः पुनरयमाप्त इति चेदुच्यते। आप्तः प्रत्यक्षप्रमितसकलार्थत्वे सति परमहितोपदेशकः। प्रमितत्यादावेवोच्यमाने श्रुतकेवलिष्वतिव्याप्तिः। तेषामागमप्रमितसकलार्थत्वात्। अत उक्तं प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षप्रमितसकलार्थ इत्येतावत्युच्यमाने सिद्धेष्वतिव्याप्तिः। अत उक्तं परमेत्यादि। परमं हितं निश्रेयसम्। तदुपदेश एव अर्हतः प्रामुख्येन प्रवृत्तिः। अन्यत्र तु प्रश्नानुरोधादुपसर्जत्वेनेति भावः। नैवंविधः सिद्धपरमेष्ठी तस्यानुपदेशकत्वात्। ततोऽनेन विशेषणेन तत्र

नातिव्याप्तिः। आप्तसद्भावे प्रमाणमुपन्यस्तम्। नैयायिकाद्यभिमतानामाप्ताभासानामसर्वज्ञत्वात्प्रत्यक्षप्रमितेत्यादिविशेषणेनैव निरासः। ननु नैयायिकाभिमत आप्तः कथं न सर्वज्ञ इति चेदुच्यते। तस्य ज्ञानस्यास्वप्रकाशकत्वादेकत्वाच्च विशेषणभूतं स्वकीयं ज्ञानमेव न जानातीति तद्विशिष्टमात्मानं सर्वज्ञोऽहमिति कथं जानीयात्। एवमनात्मज्ञोऽयमसर्वज्ञ एव। प्रपञ्चितं च सुगतादीनामप्याप्ताभासत्वमाप्तमीमांसाविवरणे श्रीमदाचार्यपादैरिति विरम्यते॥ वाक्यं तु तन्त्रान्तरसिद्धमिति नेह लक्ष्यते॥ अथ कोऽयमर्थो नाम उच्यते। अर्थोऽनेकान्तः। अर्थ इति लक्ष्यनिर्देशः। अभिधेय इति यावत्। अनेकान्त इति लक्षणकथनम्। अनेके अन्ता धर्माः सामान्यविशेषपर्याया गुणा यस्येति सिद्धोऽनेकान्तः। तत्र सामान्यमनुवृत्तस्वरूपम्॥ तद्धि घटत्वं पृथुबुध्नोदराकारः। गोत्वमिति सास्नादिमत्त्वमेव। त-

स्मान्न व्यक्तितोऽत्यन्तमन्यन्नित्यमेकमनेकवृत्ति । अन्यथा ॥ श्लो० ॥ न याति न च तत्रास्ते न पश्चादस्ति नाशवत् ॥ जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥ १ ॥ इति दिक् ॥ नागदूषितदूषणगणप्रसरप्रसङ्गात् । पृथुबुध्नोदराकारादिदर्शनानन्तरमेव घटोऽयं गौरयमित्याद्यनुवृत्तप्रत्ययसम्भवात् । विशेषोऽपि स्थूलोऽयं घटः सूक्ष्म इत्यादिव्यावृत्तप्रत्ययावलम्बनं घटादिस्वरूपमेव । तथा चाह भगवान्माणिक्यनन्दिभट्टारकः " सामान्यविशेषात्मातदर्थ " इति । पर्यायो द्विविधः । अर्थपर्यायो व्यञ्जनपर्यायश्चेति । तत्रार्थपर्यायः भूतत्वभाविष्यत्वसंस्पर्शरहितशुद्धवर्त्तमानकालत्वावच्छिन्नं वस्तुस्वरूपम् । तदेतदृजुसूत्रनयविषयमासनन्त्याभियुक्ताः । एतदेकदेशावलम्बिनः खलु सौगताः क्षणिकवादिनः । व्यञ्जनं व्यक्तिः प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनजलानयनाद्यर्थक्रियाकारित्वम् । तेनोपलक्षितः पर्यायो व्यञ्जनपर्यायः । मृदादेः

पिण्डस्थासकोशकुसूलघटकपालादयः पर्यायाः। यावद्द्रव्यभाविनः सकलपर्यायानुवर्त्तिनो गुणाः। वस्तुत्वरूपरसगन्धस्पर्शादयः। मृद्द्रव्यसम्बधिनो हि वस्तुत्वादयः पिण्डादिपर्यायान् अनुवर्त्तन्ते न तु पिण्डादयः स्थासादीन्। तत एव पर्यायाणां गुणेभ्यो भेदः। यद्यपि सामान्यविशेषौ पर्यायौ तथापि सङ्केतग्रहणानिबन्धनत्वाच्छब्दव्यवहाराविषयत्वागमप्रस्तावे तयोः पृथङ्निर्देशः। तदनयोर्गुणपर्याययोर्द्रव्यमाश्रयः। "गुणपर्यायवद्द्रव्यम्" इति आचार्यानुशासनात्। तदपि सत्त्वमेव। "सत्त्वं द्रव्यम्" इत्याकरजवचनात्। तदपि जीवद्रव्यमजीवद्रव्यं चेति सङ्क्षेपतो द्विविधम्। द्वयमप्यतदुत्पत्तिविनाशस्थितियोगि। उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदितिनिरूपणात्। तथा हि। जीवद्रव्यस्य स्वर्गप्रापकपुण्योदये सति मनुष्यस्वभावस्य व्ययः। देवस्वभावस्योत्पादः। चैतन्यस्वभावस्य ध्रौव्यमिति॥ जीवद्रव्यस्य सर्वथैकान्तरूपे पुण्यो-

दयवैफल्यप्रसङ्गात् । सर्वथा भेदे पुण्यवानन्यः फलवानन्य इति पुण्यसम्पादनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । परोपकारस्याप्यात्मसुकृतार्थमेव प्रवर्त्तमानत्वात्। तस्माज्जीवद्रव्यरूपेणाभेदः। मनुष्यपर्यायदेवपर्यायरूपेण भेद इति प्रतिनियतनयनिरस्तविरोधौ भेदाभेदौ प्रामाणिकावेव। तथैवाजीवस्य मृद्द्रव्यस्यापि मृदः पिण्डाकारस्य व्ययः। पृथुबुध्नोदराकारस्योत्पादः। मृद्रूपस्य ध्रुवत्वमिति सिद्धमुत्पादादियुक्तत्वमजीवस्य । स्वामिसमन्तभद्राचार्याभिमतमतानुसारी वामनोऽपि सदुपदेशात्प्राक्तनमज्ञानस्वभावं हन्तुमुपरितननयमर्थज्ञानस्वभावं स्वीकर्त्तुं च यः समर्थ आत्मा स एव शास्त्राधिकारीत्याह "न शास्त्रमसद्द्रव्येष्वर्थवत्" इति ॥ तदेवमनेकान्तात्मकं वस्तु प्रमाणवाक्यविषयत्वादर्थत्वेनावतिष्ठते । तथा च प्रयोगः सर्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वात् । यदुक्तं साध्यं न तन्नोक्तसाधनं यथा गगनारविन्दमिति । ननु यद्यप्यरविन्दं गगने नास्त्येव तथापि

सरस्यस्तीति ततो न सत्त्वहेतुर्व्यावृत्तिश्चेत्तर्हि । तदेतदरविन्दसमाधिकरणविशेषापेक्षया सदसदात्मकमनेकान्तमित्यन्वयदृष्टान्तत्वं न भवत्येव प्रतिपादितमिति सन्तोष्टव्यमायुष्मता ॥ उदाहृतवाक्येनापि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणां मोक्षकारणत्वमेव न संसारकारणत्वमिति विषयविभागेन कारणाकारणात्मकत्वं प्रतिपद्यते । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । एवं प्रमाणसिद्धमनेकान्तात्मकं वस्तु ॥ नया विभज्यन्ते । ननु कोऽयं नयो नाम उच्यते । प्रमाणगृहीतार्थैकदेशग्राही प्रमातुरभिप्रायविशेषो नयो ज्ञातुरभिप्रायः इत्यभिधानात् । स नयः सङ्क्षेपेण द्वेधा द्रव्यार्थिकनयः पर्यायार्थिकनयश्चेति । तत्र द्रव्यार्थिकनयः द्रव्यपर्यायरूपमेकानेकात्मकमनेकान्तं प्रमाणप्रतिपन्नमर्थं विभज्य पर्यायार्थिकनयविषयस्य भेदस्योपसर्जनभावेनावस्थानमात्रमभ्यनुजानन्स्वविषयं द्रव्यमभेदमेव व्यवहारयति नयान्तरविषयसापेक्षः सन्नय इ-

त्यभिधानात् । यथा । सुवर्णमानयेति । अत्र द्रव्यार्थिकनयाभिप्रायेण सुवर्णद्रव्यानयनचोदनायां कटकं कुण्डलं केयूरं चोपनयन्नुपनेता कृती भवति । सुवर्णरूपेण कटकादीनां भेदाभावात् ॥ द्रव्यार्थिकनयमुपसर्जनीकृत्य प्रवर्त्तमानं पर्यायार्थिकनयमवलम्ब्य कुण्डलमानयेत्युक्ते न कटकादौ प्रवर्त्तते । कटकादिपर्यायस्य भिन्नत्वात् ॥ ततो द्रव्यार्थिकनयाभिप्रायेण सुवर्णं स्यादेकमेव । पर्यायार्थिकनयाभिप्रायेण स्यादनेकमेव । क्रमेणोभयनयाभिप्रायेण स्यादेकमनेकं च । युगपदुभयनयाभिप्रायेण स्यादवक्तव्यम् । युगपत्प्राप्तेन नयद्वयेन विविक्तस्वरूपयोरेकत्वानेकत्वयोर्विमर्शासम्भवात् । न हि युगपदुपनतेन शब्दद्वयेन घटस्य प्रधानभूतयो रूपत्वरसत्वयोर्विविक्तस्वरूपयोः प्रतिपादनं शक्यम् । तदेतदवक्तव्यस्वरूपम् । तत्तदभिप्रायैरुपनतैनैकत्वादिना समुचितं स्यादेकमवक्तव्यं स्यादनेकमवक्तव्यं स्यादेकानेकमवक्तव्यमिति

स्यात्। सैषा नयाविनियोगपरिपाटी सप्तभङ्गीत्युच्यते। भङ्गशब्दस्य वस्तुस्वरूपभेदवाचकत्वात्। सप्तानां भङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गीति सिद्धेः। नन्वेकत्र वस्तुनि सप्तानां भङ्गानां कथं सम्भव इति चेत्। यथैकस्मिन् रूपवान् घटः रसवान् गन्धवान् स्पर्शवानिति पृथग्व्यवहारनिबन्धनारूपत्वादिस्वरूपभेदाः सम्भवन्ति तथैवेति सतोऽव्यमायुष्मता॥ एवमेव परमद्रव्यार्थिकनयाभिप्रायविषयः परमद्रव्यसत्ता तदपेक्षयैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन सद्रूपेण चेतनानामचेतनानां च भेदाभावात्। भेदे तु सद्विलक्षणत्वेन तेषामसत्त्वप्रसङ्गात्। ऋजुसूत्रनयस्तु परमपर्यायार्थिकः। स हि भूतत्वभविष्यताभ्यामपरामृष्टं शुद्धवर्तमानकालावच्छिन्नं वस्तुरूपं परामृशति। तन्नयाभिप्रायेण बौद्धाभिमतक्षाणिकत्वासिद्धिः। एते नयाभिप्रायाः सकलस्वविषयाशेषात्मकमनेकान्तं प्रमाणविषयं विभज्य व्यवहारयन्ति।

स्यादेकमेव द्रव्यात्मना वस्तु नो नाना स्यान्नानैव पर्यायात्मना नैकमिति । तदेतत्प्रतिपादितमाचार्यसमन्तभद्रस्वामिभिः ॥ अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधनः । अनेकान्तः प्रमाणात्ते तदेकान्तोऽर्पितान्नयात् ॥१॥ इति ॥ अनियतानेकधर्मवद्वस्तुविषयत्वात्प्रमाणस्य नियतैकधर्मवद्वस्तुविषयत्वाच्च नयस्य यद्येनामार्हतीं सरणिमुल्लङ्घ्य सर्वथैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन कथञ्चिदपि नाना नेत्याग्रहः स्यात्तदेतदर्थाभासः । एतत्प्रतिपादकमतिवचनमागमाभासः । प्रत्यक्षेण सत्यं भिदा तत्त्वं भिदेत्यादिनागमेन च बाधितविषयत्वात् । सर्वथा भेद एव न कथञ्चिदप्यभेद इत्यत्राप्येवमेव विज्ञेयम् । सद्रूपेणापि भेदेऽसतः अर्थक्रियाकारित्वासम्भवात् । ननु प्रतिनियताभिप्रायगोचरतया पृथगात्मनां परस्परसाहचर्यानपेक्षायां मिथ्याभूतानामेकत्वादीनां धर्माणां साहचर्यलक्षणसमुदायोऽपि मिथ्यैवेति चे-

स्यात्। सैषा नयाविनियोगपरिपाटी सप्तभङ्गीत्युच्यते। भङ्गशब्दस्य वस्तुस्वरूपभेदवाचकत्वात्। सप्तानां भङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गीति सिद्धेः। नन्वेकत्र वस्तुनि सप्तानां भङ्गानां कथं सम्भव इति चेत्। यथैकस्मिन् रूपवान् घटः रसवान् गन्धवान् स्पर्शवानिति पृथग्व्यवहारनिबन्धनारूपत्वादिस्वरूपभेदाः सम्भवन्ति तथैवेति सतोऽव्यमायुष्मता॥ एवमेव परमद्रव्यार्थिकनयाभिप्रायविषयः परमद्रव्यसत्ता तदपेक्षयैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन सद्रूपेण चेतनानामचेतनानां च भेदाभावात्। भेदे तु सद्विलक्षणत्वेन तेषामसत्त्वप्रसङ्गात्। ऋजुसूत्रनयस्तु परमपर्यायार्थिकः। स हि भूतत्वभविष्यताभ्यामपरामृष्टं शुद्धवर्तमानकालावच्छिन्नं वस्तुरूपं परामृशति। तन्नयाभिप्रायेण बौद्धाभिमतक्षणिकत्वासिद्धिः। एते नयाभिप्रायाः सकलस्वविषयाशेषात्मकमनेकान्तं प्रमाणविषयं विभज्य व्यवहारयन्ति।

त्तदङ्गीकुर्महे । परस्परोपकार्योपकारकभावं विना स्वतन्त्रतया नैरपेक्ष्यापेक्षायां पटस्वभावविमुक्तस्य तन्तुसमूहस्य शीतनिवारणाद्यर्थक्रियावदेकत्वानेकत्वानामर्थक्रियायां सामर्थ्याभावात्कथञ्चिन्मिथ्यात्वस्यापि सम्भवात् । तदुक्तमाप्तमीमांसायां स्वामिसमन्तभद्राचार्यैः "मिथ्यासमूहो मिथ्या चेन्नमिथ्यैकान्ततास्ति नः ॥ निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ॥१॥" इति । ततो नयप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति सिद्धः सिद्धान्तः ॥ इति पर्याप्तमागमप्रमाणम् ॥ ❀ ❀ ❀

इति श्रीपरमर्हताचार्यधर्मभूषणयतिविरचितायां न्यायदीपिकायां नयागमप्रकाशस्तृतीयः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ श्रीः श्रीः श्रीः ॥ भद्रं शुभं मङ्गलम् ॥

स्यादेकमेव द्रव्यात्मना वस्तु नो नाना स्यान्नानैव पर्यायात्मना नैकमिति। तदेतत्प्रतिपादितमाचार्यसमन्तभद्रस्वामिभिः॥ अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः प्रमाणनयसाधनः। अनेकान्तः प्रमाणात्ते तदेकान्तोऽर्पितान्नयात् ॥१॥ इति॥ अनियतानेकधर्मवद्वस्तुविषयत्वात्प्रमाणस्य नियतैकधर्मवद्वस्तुविषयत्वाच्च नयस्य यद्येनामार्हतीं सरणिमुल्लङ्घ्य सर्वथैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन कथञ्चिदपि नाना नेत्याग्रहः स्यात्तदेतदर्थाभासः। एतत्प्रतिपादकमतिवचनमागमाभासः। प्रत्यक्षेण सत्यं भिदा तत्त्वं भिदेत्यादिनागमेन च बाधितविषयत्वात्। सर्वथा भेद एव न कथञ्चिदप्यभेद इत्यत्राप्येवमेव विज्ञेयम्। सद्रूपेणापि भेदेऽसतः अर्थक्रियाकारित्वासम्भवात्। ननु प्रतिनियताभिप्रायगोचरतया पृथगात्मनां परस्परसाहचर्यानपेक्षायां मिथ्याभूतानामेकत्वादीनां धर्माणां साहचर्यलक्षणसमुदायोऽपि मिथ्यैवेति चे-

॥ न्यायदीपिका समाप्ता ॥